

In het begin was hier alleen een noodwinkel, later kwamen er echte winkels, zoals een bakker en een slager.

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

Nu is er een christelijke woongemeenschap,
Overhoop, met een weggeefwinkel.

2020 | 2

Geloven in diaconaat

HANDELINGEN

TIJDSCHRIFT VOOR PRAKTISCHE THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAP

Geloven in diaconaat

EDITIEREDACTIE: THIJS TROMP & ERICA MEIJERS

INHOUD

DIACONIE BESCHOUWD

- 3 **Diaconie in dienst van de hoop**
THIJS TROMP & ERICA MEIJERS
- 9 **Diaconaat en de praktijk van inclusie**
THIJS TROMP
- 17 **Het brood van de naaste**
Verkenningen rond diaconie en eucharistie
ERICA MEIJERS

- 23 **Met welke blik zien we elkaar?**
Een missionair-diaconaal perspectief
ROB VAN WAARDE

- 31 **Het korset van de normaliteit**
Wie is het subject van diaconie?
TRES VERSTEEGEN

DIACONIE IN PRAKTIJK

- 41 **Vieren en delen**
Het midden van diaconale beweging
ANJE DE HEER
- 47 **Wederkerigheid én afhankelijkheid**
Het Haagse kerkasiel in diaconaal perspectief
INEKE BAKKER
- 53 **Diaconaal pionieren in 'Assen Zoekt'**
MARTEN VAN DER MEULEN & RUDOLF SETZ
- 57 **'Deel je Tafel' voor een leefbare samenleving**
KAREL JUNGHEIM

EN VERDER: Aan de lezer | 1
Tips bij het thema | 15, 44-45, 60-61, 73
In beeld | 38
Interview hoogleraar | 63
De promotie | 69
Trendbericht | 74

JAARGANG 47 • 2020 | 2 • WWW.HANDELINGEN.COM

Handelingen levert een waardevolle bijdrage aan het professionele handelen van pastores, geestelijk verzorgers en andere betrokken academici, die de reflectie op de religieuze en levensbeschouwelijke aspecten van hun eigen beroepspraktijk willen verdiepen. *Handelingen* wil enthousiaste professionals een inhoudelijke oriëntatie bieden voor hun omgang met kerken, cliënten of personeel op terreinen van geloof, spiritualiteit, zingeving, levensoriëntatie en gemeenschapsvorming.

Redactie

dr. Jorge Castillo Guerra, prof.dr. Monique van Dijk-Groeneboer, drs. Harry Harmsen (webredacteur), drs. Theo van Leeuwen, Tom Lormans MA, dr. Eric Luijten, dr. Erica Meijers, drs. René Rosmolen (beeldredacteur), dr. Hans Schaeffer, prof.dr. Hans Schilderman (hoofdredeacteur), dr. Ciska Stark, dr. Theo van der Zee

Redactiesecretariaat

Francisca Folkertsma-Huizer MA
Dick Ketstraat 79
6717 NZ Ede T 0318 701054
redactiesecretariaat@handelingen.com

Eindredactie

Marieke van der Giessen-van Velzen | Redactie.AMG (Zoetermeer)

Vormgeving

Frank de Wit (Zwolle)

Illustraties

Illustraties omslag en binnenwerk: Eva Hilhorst (zie ook blz. 38)
Foto's: René Rosmolen (blz. 63, 67, 77 en omslag binnenzijde achter)

Uitgave, administratie en

advertentie-exploitatie

KokBoekencentrum
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
T 088 700 2780 (9.00-12.00 uur)
E handelingen@kokboekencentrum.nl

Abonnementen

Handelingen verschijnt viermaal per jaar. De jaargang loopt parallel met het kalenderjaar. De prijs van een jaarabonnement bij automatische incasso (voor een factuur betaalt u € 1,- toeslag) bedraagt in Nederland € 51,95; studentenabonnement € 27,50 (na inzending fotokopie collegekaart; abonnement buitenland € 68,65. Los nummer € 16,00 (excl. € 1,50 porto), te bestellen via www.handelingen.com. Een proefabonnement voor 2 nummers kost € 19,50. Een abonnement kan elk gewenst moment ingaan. Na het eerste jaar wordt het abonnement automatisch omgezet in een abonnement voor onbepaalde tijd met een opzegtermijn van drie maanden.

CBB

Dit tijdschrift wordt voor visueel gehandicapten uitgegeven op Daisy-cd-rom en/of in braille, grootletter of via de Elektronische Postbus. Informatie en opgave: Christelijke Bibliotheek voor Blinden en Slechtzienden Postbus 131, 3850 AC Ermelo T 0341 56 54 77 E klantenservice@cbb.nl

ISSN 0165-5411

© 2020 Uitgeverij KokBoekencentrum, Utrecht, Onderdeel VBK|Media

Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit tijdschrift is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Vaardigheid

Een van de praktische gevolgen waarmee de coronacrisis mij confronteerde was een weelderige haargroei, die nu door mijn kapster niet meer in bedwang gehouden kan worden. Als de gezichtsherkenning van je iPad het dan opgeeft, is er toch echt sprake van een handicap.

Het is echter een klein ongerief, dat in het niet valt bij de ellende die mensen op dit moment – het is voorjaar 2020 – moeten meemaken. Overlijdens – soms binnen één familie –, faillissementen van bloeiende bedrijven, vereenzaming van ouderen en sociaal isolement: de impact van Covid-19 is groot en laat zich overal gevoelen.

Ook kerken hebben hun poorten gesloten. Kerken leven van fysiek contact. Wekelijkse samenkomsten, gezamenlijk gezang, delen van brood en wijn: voorheen waren het tekenen van spirituele harmonie en religieuze solidariteit; nu blijken het terugblikkend juist bij uitstek gevaarlijke besmettingsrisico's.

Dat kerken zo ongewild een rol speelden in de verspreiding van het Corona-virus is eigenlijk een bijzondere ironie. De kernsymbolen van de eredienst, die samenzijn en hoop uitdrukken, verkeren in hun tegendeel en dwingen tot sociaal isolement. Zo was het allemaal niet bedoeld.

Maar daarmee is het laatste woord niet gezegd. Integendeel. Dat wat kerken viert hoort daarbuiten plaats te vinden en de huidige crisis roept daartoe ook op. Diaconie wordt wel opgevat als een maatschappelijke voorziening van de kerk, maar het is eigenlijk haar belijdenis. Ze vergt de vaardigheid om elkaar *caritas*: liefde en genade te betonen.

Ik zeg 'vaardigheid'. Enerzijds omdat dit niet eenvoudig is: hoe betoon je immers belangeloze liefde als je daarbij zelf gevaar loopt? Anderzijds sluit de term vaardigheid uit dat je niet tevreden kunt zijn met zorg betoond door burgerlijke of kerkelijke overheden die in hun 'polities' anonieme anderen adresseren.

De kerk is nog lang niet marginaal genoeg, zo stellen editieredacteurs Thijs Tromp en Erica Meijers in hun inleidend artikel van dit *Handelingen*-nummer. Ze heeft nog veel te leren van de mensen die nu in de marge raken. Wie had gedacht dat deze uitspraak opeens zo actueel kon worden?

Hans (prof.dr. J.B.A.M.) Schilderman is hoofdredacteur van *Handelingen* en hoogleraar Religie en Zorg aan de Faculteit Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen.
E h.schilderman@ftr.ru.nl

Diaconaat als dienst aan de hoop

Theologische perspectieven op diaconale praktijken

Behalve een vitale praktijk is diaconaat ook een perspectief, dat de wereld om ons heen bezielt vanuit de ervaringen van mensen in de marge in het licht van Gods vrede en gerechtigheid. Het beeld van diaconaat als praktische poot van de kerk schiet daarom ernstig tekort. Diaconaat stelt zich in dienst van de hoop dat Gods missie in deze wereld een andere werkelijkheid aan het licht brengt.

Diaconaat wordt vaak opgevat als het door het evangelie geïnspireerde handelen om mensen in maatschappelijke nood bij te staan en te werken aan rechtvaardige verhoudingen in de samenleving. Dat is diaconaat als praktijk. De diaconale praktijk is vitaal, breed en rijkgeschakeerd (zie kader op blz. 6).

Vaak blijft de aandacht voor diaconaat beperkt tot deze praktijk. Diaconaat staat in de kerk bekend als de afdeling 'niet lullen maar poetsen'. Veel diakenen en diaconale werkers zullen zich hierin herkennen: ze willen een verschil maken voor mensen die klem zitten in onze samenleving. Voor velen is het bovendien een verademing dat je je geloof letterlijk handen en voeten kunt geven.

Deze diaconale praktijk mag rekenen op veel erkenning: het wordt als een onmisbaar deel van kerk-zijn ervaren en gewaardeerd. Het is als het ware de etalage van de kerk in de seculiere samenleving. Het belang van diaconaat voor de geloofwaardigheid van de kerk, voor het bevorderen van gemeenschap en voor het leggen van contacten met niet-kerkelijke mensen wordt regelmatig onderstreept.

Toch wordt het diaconale werk zelden genoemd als bron voor geloof, of als kenmerk van geloven. Dat lijkt meer het terrein van zingeving, spiritualiteit, herstel van de relatie met God en dergelijke. Diaconaat wordt dan opgevat als de vertaalslag van geloven naar een praktijk van barmhartigheid en gerechtigheid. Ook in de nieuwe missionaire beweging wordt relatief weinig gereflecteerd op de betekenis van diaconaal handelen voor de ecclesiologie van het pionieren, al worden er volop diaconale initiatieven ontplooid.

Kerk in de marge

Het beeld van diaconaat als praktische poot van de kerk doet dit werk ernstig tekort. Want de reflectie op de ervaringen in diaconale praktijken leidt tot waardevolle theologische inzichten over geloof en kerk-zijn.

Diaconaat biedt naast een waaier aan praktijken allereerst een theologisch perspectief. Het diaconale perspectief bezielt de wereld om ons heen *vanuit de ervaringen van mensen in de marge* met het oog op Gods vrede en gerechtigheid. In een tijd waarin veel wordt nagedacht

over de christelijke identiteit in een ontkerkelijkte en (post)seculiere samenleving is de marginalisering van de kerk een belangrijk thema. Niet zelden is dit een aanleiding tot somberte en zorg.

Vanuit diaconaal perspectief is de kerk echter nog lang niet marginaal genoeg. Dat wil zeggen dat ze nog veel te leren heeft door op te trekken met mensen die onze samenleving vanuit de marge hebben leren kennen, voor wie sociale ongelijkheid en onrecht geen abstracte begrippen zijn maar dagelijkse ervaringen, soms generaties lang.

Vanuit dit perspectief worden prikkelende vragen gesteld aan kerk en samenleving, inclusief diaconale werkers, al dan niet professioneel. Die vragen gaan onder meer over de relaties tussen gevers en ontvangers en over denkbare alternatieven voor de subject-object-schema's van helper en geholpene; ze gaan over de vraag wie de macht heeft de centrale woorden in kerk en samenleving te definiëren en daardoor mensen in- of uit te sluiten; ze vragen om de doordenking van de samenhang van barmhartigheid en gerechtigheid, over dimensies van verzoening en uiteindelijk vragen ze naar Gods aanwezigheid in onze wereld en de betekenis van kruis en opstanding vandaag.

Diaconale theologie is praktische theologie, in die zin dat ze vanuit ervaringen in de marge theologisch reflecteert op kerkelijke en sociale praktijken met het doel die praktijken te verhelderen en te verbeteren en zo te participeren in Gods missie in de wereld.

Diaconie en caritas

Een definitie van diaconaat of diaconie (we beschouwen deze termen als synoniemen) is niet

zo eenvoudig te geven, omdat de interpretatie van het woord zelf voortdurend in discussie is.

Het Griekse woord *diakonia* betekent 'aan tafel bedienen' of eenvoudigweg 'dienen', maar wie diende wie en in welke situatie? Wat was de taak van de diakenen in de vroege kerk? Hoe wordt het woord gebruikt in het Nieuwe Testament en in vergelijkbare teksten uit de eerste eeuwen na Christus?

De Australische bijbelwetenschapper en taalkundige John Collins (1990; 2009) heeft de invulling van diaconaat als sociale zorg bekritiseerd op grond van een uitvoerig onderzoek naar de betekenis van het woord *diakonia*. Wat hem betreft heeft dit woord geen vaste betekenis, maar krijgt het in verschillende contexten een ander accent. De diaken in de vroege kerk vertegenwoordigde de kerk of de bisschop in de wereld. De diaken had een diplomatieke functie, hij vertolkte, bouwde bruggen en bemiddelde. *Diakonia* en missie zijn in deze visie nauw met elkaar verbonden.

Deze vertegenwoordigende of plaatsvervangende rol is nog zichtbaar in de rooms-katholieke en oud-katholieke traditie; de diaken is er niet alleen voor de zorg voor mensen in nood, maar hij (en in de Oud-Katholieke Kerk zij ook) vervult ook een rol in het pastoraat, de catechese, de verkondiging en bij de bediening van de sacramenten. Voor de christelijke opdracht tot naastenliefde wordt in katholieke tradities doorgaans het begrip *caritas* gebruikt.

In het protestantisme zijn *caritas* en diaconie met elkaar verweven geraakt, al hebben diakenen ook een belangrijke taak tijdens de viering van het avondmaal behouden. Niettemin is in de protestantse traditie het diaconale werk

steeds meer met armenzorg vereenzelvigd.

De drie oecumenische handboeken diaconie gaan uit van diaconie en *caritas* als synoniemen, waarvoor de volgende definitie van diaconaat leidend is:

'Het handelen vanuit en door kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen dat gericht is op het voorkómen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en sociaal-maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen en op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving.' (Crijns e.a. 2004, 393-398)

De auteurs van de genoemde handboeken onderstrepen met deze definitie dat het in diaconie niet alleen om barmhartigheid gaat, maar ook om gerechtigheid. Het helpen van mensen in nood vraagt om het bekritisieren van de structuren die sociale ongelijkheid en onrecht in stand houden. Hiermee blijven de auteurs dichtbij de visie op diaconie als christelijk-sociaal werk, dichtbij diaconie als praktijk.

Contextualiteit

In dit nummer van *Handelingen* houden we net als de auteurs van de handboeken vast aan de verbinding van diaconaat met mensen in de marge van onze samenleving. Maar we doen dat niet omdat we dit beschouwen als een specifiek kenmerk van diaconaat, maar omdat we dit zien als een missie van de kerk als geheel.

Als het gaat om diaconaat willen we recht doen aan de ontdekking van Collins, dat diaconaat in verschillende contexten een ander accent krijgt. Dat roept de vraag op naar de betekenis van contextualiteit. In de praktische theologie wordt hieronder terecht het belang

van de context voor het ontstaan van theologische inzichten verstaan: elke theologie is geworteld in een praktijk.

Maar het begrip contextualiteit heeft zelf ook een theologische betekenis. De Taiwanese theoloog Shoki Coe muntte het begrip in 1973 als:

'de kritische inschatting van wat de context werkelijk betekendend maakt in het licht van het Missio Dei. Zij is het missiologische onderkennen van de tekenen der tijden, ziende waar God aan het werk is en ons roept om daarin te participeren' (geciteerd bij Witvliet 1984, 41).

Dat vraagt om onderscheidingsvermogen vanuit een partijdige betrokkenheid, die gefundeerd is in Gods incarnatie. Het Woord is niet vlees geworden in een abstracte menselijke gedaante, maar in de gestalte van een slaaf (Filippenzen 2:7). Het evangelie dat de God verkondigt die zich om alle mensen bekommert, heeft altijd ook een scherpe kant, precies door er te zijn vóór de armen, de verdrukten, vóór de gevangene en verwaarloosden (Witvliet, 41).

Dit begrip van contextualiteit doordesemt de diaconale praktijk en bepaalt het diaconale perspectief. Diaconaat stelt zich in dienst van de hoop dat Gods missie in deze wereld een andere werkelijkheid aan het licht brengt.

Perspectieven

Het doordenken van de diaconale praktijk in relatie tot andere theologische disciplines en werkvelden roept meer vragen op dan we in dit nummer kunnen beantwoorden. De verhouding tussen kerk en overheid, en die tussen diaconale zorg en professionele zorg, de verbondenheid tussen diaconaat en ecologie en

de solidariteit in het werelddiaconaat, worden slechts zijdelings aangeraakt.

Wel kunt u lezen over de manier waarop diaconaat kan bijdragen aan het ideaal van inclusie, waarbij het perspectief van diaconaat als dienst aan het bijbelse visioen van vrede en gerechtigheid leidend is (Thijs Tromp).

De verbinding tussen diaconie en eucharistie komt aan de orde via een onderzoek naar de betekenis van het brood zelf (Erica Meijers). Diaconie en liturgie vinden elkaar in hun zoektocht naar taal voor niet-vertelde en niet-gehoorde ervaringen, in de verwachting dat de gevonden woorden een nieuwe werkelijkheid openen.

Een greep uit diaconaat in Nederland

Wie al het diaconale werk in Nederland gaat inventariseren wordt stil van de grote diversiteit en inzet.

Het loopt van:

- intern-kerkelijk praktische ondersteuning: voer, kleding, huisvesting, financiën, ziekenbezoek, opvoedingsondersteuning, hulp met formulieren of steun voor mantelzorgers
- via diaconaal werk in de bredere samenleving: vrijwilligerswerk in zorg en welzijn, hulp aan asielzoekers, ondersteuning van mensen zonder geldige documenten, schuldhulpverlening, bezoekwerk, betrokkenheid bij voedselbanken of inloophuizen
- tot het werk van diaconale organisaties: Stichting Present, HIP, Schuldhulpmaatjes, MST, STEK, Pauluskerk, Wereldhuis en Diaconie Amsterdam, Stem in de Stad, INLIA, IDO, Buurtpastoraat, DAK-inloophuizen, Urban Mission, Exodus, Cordaid, Kerk in Actie, Vastenactie, Tear, Vincentiusvereniging, Leger des Heils, GAVE, Gevangenzorg Nederland, Kerken met Stip, Groene Kerken, A Rocha, Micha Nederland, en nog meer.

Ook Rob van Waarde benadrukt in zijn reflectie op de relatie tussen diaconaat en missie het geloof in verandering, dat wordt gevoed door de verbinding met groepen die in onze samenleving in een kwetsbare positie verkeren. Trees Versteegen richt zich op de betekenis van de begrippen 'normaliteit' en 'schaamte' voor de subject-object-relaties tussen geveer en ontvanger.

Verder kunt u lezen over de diaconale gang van een kerkdienst (Anje de Heer), ervaringen tijdens het kerkasiel in Den Haag vorig jaar (Ineke Bakker), betrokkenheid bij vluchtelingen (Karel Jungheim), nieuwe diaconale wegen op een pioniersplek (Marten van der Meulen

En dan is er ook nog de steun aan:

- internationale diaconaal-missionaire organisaties en projecten, met bijdragen in geld en tijd: Cordaid, Kerk in Actie, Mensen met een Missie, ICCO, GZB, Compassion, Tear, World Vision, Red een Kind, ZOA, DVN, Dorcas, Woord & Daad en tal van lokale stichtingen voor hulp en samenwerking in Oost-Europa, Zuid-Amerika, Afrika en Azië.

En dan noemen we nog niet eens de informele samenwerking:

- met organisaties met een charitatief doel: Voedselbanken, Humanitas, Vluchtelingenwerk, Weggeefwinkels, Kerk- en Buurt projecten, Krijg de Kleertjes of Samen Sterk zonder Stigma, Oxfam Novib, Rode Kruis, Artsen zonder grenzen, Unicef
- of die samenwerken met overheden: WMO-platforms, lokale projecten in het terugdringen van schulden, armoede en eenzaamheid.

en Rudolf Setz) en hoe gemeenteleden kunnen leren van hun diaconale ervaringen (Bert Roor). Als een hommage aan en een illustratie van het belang van contextualiteit in het diaconaat vindt u door het hele nummer getekende bijdragen van Eva Hilhorst over het leven in Utrecht-Overvecht.

Tegemoet

De verschillende bijdragen in deze *Handelingen* maken een theologische definitie van diaconaat zichtbaar, die als volgt zou kunnen klinken:

Diaconaat is vanuit de genade van de incarnatie van de Eeuwige in een kwetsbaar mensenkind met Christus in zijn lijden zijn in gespannen afwachting van de komst van Gods Koninkrijk.

De oorsprong van het diaconaat is gelegen in Gods nabijheid in de wereld. Waar mensen lijden en zuchten om verlossing; waar mensen stom blijven en hun ervaringen ongehoord, waar mensen klem zitten in ongelijke machtsrelaties, daar is de Eeuwige nabij, zoals Hij bij Israël was in de slavernij, en in Christus in zijn lijden.

De diaconale opdracht is daarom mensen nabij te zijn, te geven en te ontvangen in de wetenschap van Gods aanwezigheid, elkaar tot heil en in solidariteit met elkaar. Dat betekent opkomen voor recht waar het kan, en het uithouden in pijn en isolatie waar het moet, in navolging van Christus' dienst aan anderen. Dit is de diaconale manier van wachten op Gods Koninkrijk, die ook bij een gebrek aan succes altijd een actief, een gespannen wachten is.

Dit perspectief is bij alle verschillen in alle bijdragen aanwezig: zij wijzen vooruit, naar een werkelijkheid die zich (nog) aan het oog onttrekt,

maar die ons vanuit de lijdende ander tegemoetkomt. Deze visie op diaconaat doet recht aan de contextuele beweeglijkheid van diaconaat, dat zich steeds op andere manieren met mensen en perspectieven verbindt, maar altijd met het oog op *shalom* voor heel de wereld.

Zo heeft diaconaat een universeel perspectief in steeds wisselende, particuliere praktijken. De reflecties op deze praktijken in dit nummer van *Handelingen* willen op dezelfde manier begrepen worden als het diaconaat zelf, namelijk als dienst aan de hoop.

Literatuur

- Collins, J.N. (1990). *Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources*. Oxford: Oxford University Press.
- Crijns, H. e.a. (red.) (2004). *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*. Kampen: Kok.
- Crijns, H. e.a. (red.) (2011). *Diaconie in Beweging. Handboek Diaconie*. Utrecht: Kok.
- Witvliet, Th. (1984). *Een plaats onder de zon. Bevrijdingstheologie in de derde wereld*. Baarn: Ten Have.

Thijs (prof.dr. T.) Tromp is bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam en directeur van Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders, en voorzitter van de diaconie van de gemeente waar hij lid van is.
E thijstromp@versatel.nl

Erica (dr. P.E.M.) Meijers is docent Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit Groningen, predikant met bijzondere opdracht in de Protestantse Kerk in Nederland en betrokken bij het kerk- en buurtwerk van de Nassaukerk te Amsterdam.
E p.e.m.meijers@pthu.nl

Diaconaat en de praktijk van inclusie

De maatschappelijke gevoeligheid voor het onrecht van uitsluiting lijkt groot. Overheidsinstellingen, scholen, zorg- en welzijnsorganisaties spannen zich in om mensen die niet meedoen of er niet bij horen mee te laten doen. Wat zou te midden van al deze op inclusie gerichte acties de specifieke bijdrage van het diaconaat kunnen zijn?

Inclusie in het publieke domein

Uitsluiting is van alle tijden en komt voor in alle geledingen van de samenleving. Kennelijk hebben wij mensen een moeilijk te bedwingen neiging om veiligheid te creëren door anderen als vreemd of gevaarlijk te betitelen en buiten te sluiten (Volf 1996).

Binnen heerst de wereld van gelijkgezinden, waar men zich thuis voelt. Buiten bevindt zich de wereld van het andere, het vreemde, waar men zich niet of minder thuis voelt en die bedreigend kan overkomen. Om de tegenstellingen tussen binnen en buiten te verkleinen wordt vandaag de dag onder de vlag van 'inclusie' de strijd tegen sociale uitsluiting aangeboden.

Het woord inclusie duikt veelvuldig op in beleidsstukken en publieke campagnes: inclusief samenleven, inclusief onderwijs, een inclusieve arbeidsmarkt, inclusieve woonwijken of inclusief kerk-zijn. Inclusie is het streven naar een volledige, gelijkwaardige en actieve deelname van ieder mens, ongeacht beperking, sekse, gender, leeftijd, land of cultuur van herkomst of levensbeschouwing, aan publieke voorzieningen, zoals de democratie, onderwijs, zorg,

welzijn, wonen, werk en recreatie, met als doel dat ieder mens zich volwaardig en geaccepteerd voelt (de omschrijving heb ik gedestilleerd uit een reeks van beleidsdocumenten over inclusie uit genoemde maatschappelijke domeinen). Iedereen moet dus mee kunnen doen, op basis van haar of zijn onvervreembare rechten als mens, als erkenning van diens fundamentele waardigheid.

Eschatologisch perspectief

Om duidelijk te maken wat de specifieke bijdrage van het diaconaat aan inclusie kan zijn, maak ik eerst duidelijk hoe ik diaconaat opvat.

Diaconaat staat in eschatologisch perspectief: de komst van Gods Koninkrijk van vrede en gerechtigheid. Wie zich door dit visioen laat aansteken, gaat deel uitmaken van de dienst van heling en bevrijding voor alle mensen, speciaal voor hen die om wat voor reden uitgesloten zijn of zich buitengesloten voelen (zie de bijdrage van Van Waarde in dit nummer). Voor het eigen karakter van het diaconaat is het van belang om dit brede perspectief in het vizier te houden, anders wordt het diaconaat gemakkelijk gereduceerd tot een functionele aangelegenheid, de praktische poot van de kerk.

Herbert Haslinger wijst in zijn handboek diaconaat (2009, hfdst. 4.1) op een bedenkelijke implicatie van het functioneel definiëren van het diaconaat, bijvoorbeeld als onderlinge zorg binnen de christelijke gemeente, als dienst aan de wereld of als christelijk geïnspireerd sociaal werk voor hulpbehoevende mensen in de samenleving. Op die manier raakt het diaconaat volgens hem ingemetseld in een ‘fatale subject-object-constructie’ (164).

Kerk en wereld worden zo twee gescheiden domeinen, waarbij de kerk iets gaat doen vóór armen en noodlijdenden. Dat is fataal, omdat hiermee de principiële solidariteit van het diaconaat ondergraven wordt. Diaconaat staat *in* de wereld en *aan de zijde* van hen die onrecht ervaren of uitgesloten zijn.

Ik volg Haslinger als ik de diaconale roeping van de kerk beschouw als het deelnemen aan een praktijk waarin de liefde van God voor zijn schepping belichaamd wordt, door gelovigen, kerken en diaconale organisaties, altijd verstrengeld met actoren, die zich niet afficeren met het diaconale eschatologische perspectief. Diaconale liefde omvat de moed om over de eigen grenzen heen vriendschap te sluiten met mensen die bezien vanuit het eigen perspectief heel anders zijn dan jezelf. In die beweging krijgt de liefde van God gestalte en krijgt de waardigheid van mensen bevestiging.

Deze op betekenisvolle relaties gerichte diaconale bijdrage aan inclusie vraagt om sensitiviteit. Door schade en schande is het diaconaat in de loop der eeuwen gevoelig geworden voor het risico van het herbevestigen van bestaande machtsrelaties door het verlenen van barmhartige hulp. Door gebrek aan reflectie op de

• *De dienst van heling en bevrijding voor alle mensen*

asymmetrische machtsrelatie heeft het diaconale handelen uitsluiting in de hand gewerkt of in stand gehouden: vernedering, ontmenselijking, sociale ongelijkheid en de segregatie van mensen met een psychiatrische kwetsbaarheid of een lichamelijke of verstandelijke beperking (Noordegraaf 2004). Dat dwingt tot bescheidenheid, ook als ik hierna, vanuit een diaconaal perspectief kritische kanttekeningen maak bij de praktijk van inclusie in onze samenleving.

Inclusie kritisch bekeken

Iedere mens van goede wil zal het ideaal van inclusie omarmen. Toch loont het de moeite om kritisch naar dit ideaal te kijken, en specifiek naar de manieren waarop gepoogd wordt het ideaal gestalte te geven; er zitten scherpe randjes aan.

In de eerste plaats laat de term inclusie in het midden wie wie waaruit uitsluit en wie waarin geïnccludeerd moet worden. De term inclusie kan gemakkelijk zo verstaan worden, als zou er een normaal centrum zijn, waar mensen uit de marge in toegelaten of opgenomen moeten worden. Zo opgevat onderstreept inclusie het vreemd of anders zijn, in plaats van dat zij het vreemde en andere overstijgt, omdat het er voor de participatie niet meer toe doet. Echte inclusie is een vorm van aanvaarding van mensen niet ongeacht hun specifieke kenmerken, maar mét dat wat hen in sociaal opzicht kwetsbaar maakt.

In de tweede plaats is het gunnende vertoog van inclusie in de praktijk verweven geraakt met het dwingende discours van participatie. Ik geef twee voorbeelden.

‘Mensen met een beperking *mogen* gewoon meedoen in normale werksituaties’ is langzaam maar zeker geëvolueerd in: ‘mensen met een beperking *moeten* meedoen in gewone werkomgevingen’. De beschutte werkplekken zijn ontmanteld en mensen met een beperking krijgen een arbeidscoach die hen begeleidt naar een reguliere betaalde baan. Het netto resultaat is dat veel mensen met een beperking niet langer naar hun vertrouwde beschutte werkplek kunnen. Het aantal mensen met een beperking dat een baan heeft is bovendien niet toegenomen (Echteld et al. 2019).

‘Ouderen *willen* net als iedereen zo lang mogelijk thuis blijven wonen’ is verworden tot: ‘mensen met dementie *moeten* thuis blijven wonen, totdat ze een zorgindicatie hebben gekregen die hun recht geeft op opname in een verpleeghuis’. Het gevolg is dat veel mantelzorgers zo uitgeput raken door de zorg voor familieleden met dementie, dat ze zelf nauwelijks op de been blijven, zowel fysiek als sociaal. Voor veel ouderen is de professionele thuiszorg het belangrijkste contact dat ze hebben (Heide, Buuse & Francke 2018). Onder de vlag van inclusie worden langs het beleidsmatige paradigma van participatie kostenbesparende maatregelen genomen die paradoxaal genoeg sociale ongelijkheid en sociale isolatie in de hand werken.

• *De moed om over eigen grenzen heen vriendschap te sluiten*

In de derde plaats richten de maatregelen om inclusie te bevorderen zich voornamelijk op het toegankelijk maken van (semi-)publieke domeinen en voorzieningen. Daarbij wordt een beroep gedaan op de autonomie, zelfredzaamheid en vrijheid van het individu. Bestuurders en beleidsmakers halen de drempels weg, zodat mensen in achterstandsposities zélf over de drempel kunnen stappen. Daarvoor worden regelingen, subsidies en voorzieningen beschikbaar gesteld.

Ieder die zorg of opvang nodig heeft, een afstand tot de arbeidsmarkt heeft of leeft met een beperking weet wat dat betekent: formuleren en gedoe. In de woorden van de Nationale Ombudsman: ‘Als de overheid zelfredzaamheid als uitgangspunt neemt, worden drempels opgeworpen en mensen uitgesloten van voorzieningen’ (Nationale Ombudsman 2017, slide#1). De uitsluitende werking van de complexiteit van de voorzieningen wordt momenteel even sterk gesignaleerd als onderschat.

Twee benaderingen van inclusie

De hierboven beschreven wijze waarop semi-publieke organisaties inclusie in de samenleving faciliteren, kan getypeerd worden als formeel-functioneel. De keuze voor deze aanpak is te begrijpen als een reactie op de zorg zoals die tot eind vorige eeuw in de verzorgingsstaat werd verleend. ‘Van zorgen voor naar zorgen dat’ heet dat in jargon; niet langer ‘pamperen’, maar ruimte creëren waarbinnen ieder individu zelf verantwoordelijkheid kan nemen voor de inrichting van het eigen leven inclusief de benodigde zorg (zie voor een accurate beschrijving van deze geschiedenis in de GGZ: Smilde 2011).

De keerzijde van deze emanciperende benadering is dat mensen die vanwege hun anders-zijn in de marge functioneren, eerst moeten trans-formeren in moderne, zelfbewuste, assertieve burgers, waarmee precies hun anders-zijn wordt ontkend in plaats van aanvaard.

De diaconiewetenschapper Lob-Hüdepohl (2020, 115) wijst erop dat er naast deze formeel-functionele aanpak nog een andere, kwalitatief-normatieve benadering bestaat, die volgens hem beter past bij het diaconaat. Deze benadering vraagt niet naar óf mensen toegang hebben tot bepaalde maatschappelijke domeinen en voorzieningen, maar hoe het gesteld is met de kwaliteit van het deelnemen aan de samenleving. Het morele aspect betreft de vraag of inclusie bijdraagt aan de erkenning van waardigheid van mensen die om wat voor redenen hulp nodig hebben.

Dit impliceert een morele taxatie van de kwaliteit van de relaties, die zich vormen als mensen uit achterstandsposities mee gaan doen in onderwijs, werk, wonen, recreatie en contexten van geloof en zingeving. Is er intrinsieke belangstelling en waardering voor wie iemand is, wat diegene drijft of blijven de contacten afstandelijk of eenzijdig functioneel? Of iemand met een beperking een baan heeft, is een cijfer in een statistiek. Hoe het op het werk gaat, of zij echt gezien wordt door haar collega's, of ze gemist wordt als ze er niet is, dat maakt voor de kwalitatief-morele benadering het verschil.

- *Aanvaarding mét datgene wat mensen in sociaal opzicht kwetsbaar maakt*

Morele kwaliteit van onze samenleving

De kwalitatieve en de formele benadering van inclusie hebben elkaar nodig. Zonder de inspanning om drempels te verlagen, zullen er minder betekenisvolle relaties tot stand komen. Maar zonder een kwalitatieve benadering van inclusie, gaat de verantwoordelijkheid te zwaar drukken op mensen die om wat voor reden ook moeite hebben om mee te kunnen doen.

Inclusie moet van twee kanten komen. Kwalitatieve, betekenisgerichte inclusie slaagt alleen als er mensen zijn die tijd willen maken voor een ander, die hun tempo willen aanpassen, die geduld hebben, moed opbrengen om over de angst voor het vreemde heen te stappen, het lef hebben om fouten te maken in het contact met anderen en die trouw blijven als een relatie zich niet in de richting van wederkerigheid ontwikkelt.

Hoe het gesteld is met bovengenoemde morele kwaliteit van de samenleving, is lastig te zeggen. Recent verschenen onderzoek stemt niet bijzonder hoopvol. Zo concludeert het rapport van de vereniging van woningbouwcorporaties Aedes over de kwaliteit van wonen en leven in zogenaamde achterstandswijken, dat arme wijken met veel sociale huurwoningen een verzamelplaats zijn geworden voor kwetsbare groepen mensen, zoals mensen met een licht verstandelijke beperking, mensen zonder betaald werk, nieuwe Nederlanders en mensen met psychiatrische problemen (Leidelsemeijer, Frissen & Van Iersel 2020).

Er wonen steeds meer mensen die zichzelf amper kunnen redden, laat staan dat ze hun burens kunnen helpen. De 'sociale kwetsbaarheid' van deze wijken neemt extra toe omdat er tegelijkertijd sprake is van een uitstroom van zogenaamde kansrijke huishoudens.

Maar waarom worden er nog steeds geen sociale huurwoningen gebouwd in welvarende wijken? Uit de eerder genoemde evaluatie van de Participatiewet bleek dat het niet gelukt is om meer mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt aan een reguliere baan te helpen (Echteld et al. 2019). Uit de enquêtes blijkt dat de bereidheid naar eigen zeggen groot is, maar dat in werkelijkheid slechts negentien procent van de werkgevers daadwerkelijk een plan gemaakt heeft om mensen uit de doelgroep in dienst te nemen.

In een bundel evaluerende interviews maakt publicist Jos van der Lans (2019) de balans op van vijftig jaar werken aan maatschappelijke participatie en inclusie van mensen met een verstandelijke beperking. Zijn conclusie is dat de beloften talrijk zijn, evenals de maatregelen, maar vooral dat de eenzaamheid van mensen met een verstandelijke beperking niet is afgenomen. 'Inclusie en volwaardig burgerschap zijn grote woorden waarachter een samenleving schuilgaat die weinig geduld en mededogen kan opbrengen voor mensen die niet direct mee kunnen komen' (23).

- *Betekenisgerichte inclusie slaagt alleen als het van twee kanten komt*

De historica Inge Mans drukt zich in dezelfde publicatie nog scherper uit: 'Zolang we in een alles doordringende prestatie maatschappij leven, individueel succes de norm is en de samenleving steeds sneller en ingewikkelder wordt, zal er alleen maar minder ruimte zijn voor mensen met een beperking. (...) Voor een werkelijk inclusieve samenleving zijn grote maatschappelijke veranderingen nodig. En dat vereist het inzicht dat de wereld waarin we nu leven ons enorm beperkt in ons menselijk bestaan' (65).

De maatschappelijke maatregelen die sociale inclusie moeten bevorderen lijken hun doel te missen, omdat de omgeving waarbinnen uitsluiting plaatsvindt niet verandert en de dieperliggende uitsluitingsmechanismen niet ter discussie worden gesteld.

Diaconale bijdrage aan inclusie

Een geëigende bijdrage van het diaconaat aan inclusie zal op kritische wijze aanvullend dienen te zijn op een formeel-functionele benadering van inclusie. Dat kan door vorm te geven aan plaatsen waar betekenisvolle ontmoetingen kunnen ontstaan, met mensen uit de marge en vooral niet vanuit de idee om iets voor hen te willen doen. Zo blijft het diaconaat uit de inkapseling van de fatale subject-object-constructie.

De ethicus Herman Meiningen (2013) noemt dergelijke ruimtes heterotopieën: plaatsen die zich onttrekken aan de normaliserende druk van de homotopie, het normale midden, waar mensen uit een marginale positie naartoe geleid moeten worden. Deze heterotopische ruimtes zijn niet per se fysieke plaatsen. Zij zijn overal waar betekenisvolle contacten tussen mensen

kunnen groeien, waarbij verschil en vreemdheid mogen blijven bestaan. Het zijn plaatsen waar mensen niet aanvaard worden *ondanks* hun anders-zijn of hun vreemdheid, maar juist *met* die bijzondere eigenschappen. Tegen-draadse alternatieve plekken, waar mensen tijd hebben voor elkaar, waar contact geen middel is maar doel en waar mensen hun (levens)verhaal kunnen vertellen in hun eigen woorden.

Kerken bieden niet op voorhand dergelijke ruimtes voor onbevooroordeelde, betekenisvolle ontmoetingen. Ook kerken werpen drempels op die dergelijke ontmoetingen belemmeren. Zij weerspiegelen te vaak dominante opvattingen over de normaliteit van het midden, door de taal van groot, snel, slim, hoog, mooi, nieuw of flexibel ongefilterd over te nemen. De scherpe spiegel van Haslinger (1996, 392-402) werkt in dat opzicht nog steeds pijnlijk ontdekkend.

Kritische zelfreflectie op de eigen normatieve denkbeelden over normaal en vreemd, over hulpbehoevendheid en beperkingen is een noodzakelijke voorwaarde om 'doorwaadbare plaatsen te creëren in de stroom van dominante conventies en visie' (Meininger 2013, 164).

Diaconale organisaties, zoals STEK, MST, Stem in de Stad, de Pauluskerk in Rotterdam, het Wereldhuis in Amsterdam of de inloophuizen, hebben in dezen een voorsprong op de kerken. Van hen valt veel te leren, omdat zij al decennia lang heterotopische niches creëren, door met mensen in de marge op te trekken. Kerken doen er goed aan om deze diaconale organisaties volop te blijven steunen, maar hen ook om hulp en advies te vragen. Zij hebben een schat aan kennis en ervaringen, waarmee kerken, diaconieën en gelovigen hun winst

• *Talrijke beloften, maar 'een samenleving met weinig geduld en mededogen'*

kunnen doen. Niet om hun werk te kopiëren, maar om van te leren hoe je op een creatieve wijze nieuwe plekken kunt creëren waar veilig geoefend kan worden met diaconaal inclusief handelen.

Deze plekken zouden zelfs kiemplaatsen kunnen worden voor een maatschappelijke transformatie, waarin het midden steeds verder opschuift naar de marge, of waarin die termen steeds minder relevant zullen worden.

Thijs (prof.dr. T.) Tromp is bijzonder hoogleraar Diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit Amsterdam en directeur van Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders.
E thijstromp@versatel.nl

Literatuur

- Echteld, P. van, Sadiraj, K., Hoff, S., Muns, S., Karpinska, K., Das, D. & Versantvoort, M. (2019). *Eindevaluatie van de Participatiewet*. Geraadpleegd van SCP website: https://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2019/Eindevaluatie_van_de_Participatiewet
- Haslinger, H. (1996). *Diakonie zwischen Mensch, Kirche und Gesellschaft. Eine praktisch-theologische Untersuchung der diakonischen Praxis unter dem Kriterium des Subjektseins des Menschen*. Würzburg: Echter.
- Haslinger, H. (2009). *Grundlagen für die soziale Arbeit der Kirche*. Paderborn: Schöningh/UTB.
- Heide, I. van der, Buuse, S. van den & Francke, A.L. (2018). *Dementiemonitor Mantelzorg 2018: Mantelzorgers over ondersteuning, zorg, belasting en de impact van mantelzorg op hun leven*. Utrecht: Nivel.
- Lans, J. van der (2019). *Niet-normaal. Ontwikkelingen en dilemma's in de Nederlandse gehandicaptenzorg*. Utrecht: De Graaff.
- Leidelmeijer, K., Frissen, J. & Iersel, J. van (2020). *Veerkracht in het corporatiebezit. De update: Een jaar later, twee jaar verder ...* Geraadpleegd van In.Fact.Research, Circusvis, Rigo website: <https://dkvwg750av2j6.cloudfront.net/m/16e458814e279f4a/original/Rapport-Veerkracht-van-het-corporatiebezit-RIGO-30-januari-2020.pdf>
- Lob-Hüdepohl, A. (2020). Personenzentrierung. Inklusive Herausforderungen für eine umfassend diakonische Kirche. In: A. Lob-Hüdepohl & J. Eurich (Red.), *Personenzentrierung—Inklusion—Enabling Community* (pp. 113-129). Stuttgart: Kohlhammer.
- Meininger, H.P. (2013). Andere plaatsen. Over de ontmoeting tussen mensen met en zonder een beperking. In: D. Kal, R. Post & J.P. Wilken (red.), *Verder met kwartiermaken. Naar de verwelkoming van het verschil* (pp. 158-169). Amsterdam: Tobi Vroegh.
- Nationale Ombudsman (2017). *Wie niet past, loopt vast. Jaaroverzicht en jaarverslag 2016*. Geraadpleegd van <https://www.nationaleombudsman.nl/nieuws/jaarverslag/2016>
- Noordegraaf, H. (2004). Fundamentele principes. In: H. Crijns, E. Hogema, T. Hoekstra, L. Miedema, P. Robbers-van Berkel, H. Noordegraaf, H. Arts-Honselaar (red.), *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap* (pp. 254-257). Kampen: Kok.
- Smilde, M. (2011). *Raarloek*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Volf, M. (1996). *Exclusion and Embrace. A Theological Exploration of Identity, Otherness and Reconciliation*. Nashville: Abingdon Press.

TIPS BIJ HET THEMA

Netwerk DAK

De 110 bij Netwerk DAK aangesloten organisaties – met in totaal 150 inloophuizen – hebben allemaal een eigen ontstaansgeschiedenis. Gemeenschappelijk is de brede oecumenische kerkelijke achtergrond en een open dialogische houding.
netwerkdak.nl

'Verhalen van de straat en hun tien geboden'

Wie een beeld wil krijgen van de praktijk in de nachtopvang en de inloophuizen kan terecht bij Roelof Rump en Annemarie van der Vegt. Zij maakten over De Open Hof in Groningen, een van de lidorganisaties van

Netwerk Dak, een indrukwekkend en prachtig geïllustreerd boek waarin de mensen om wie het gaat zelf aan het woord komen. Mensen zonder vaste woon- en

verblijfplaats, getekend door het leven, bekend met de cultuur van de straat en de zelfkant van het leven, worden op uiterst respectvolle wijze geportretteerd en komen in interviews zelf aan het woord.
info@openhof.nl

In het begin was hier alleen een noodwinkel, later kwamen er echte winkels, zoals een bakker en een slager.

Nu is er een christelijke woongemeenschap. Overhoop, met een weggeefwinkel.

Het brood van de naaste

Verkenningen rond diaconie en Eucharistie

De christelijke traditie kent van oudsher een nauwe verbinding tussen het brood van het Avondmaal en het brood van de diaconie. De woorden 'breken en delen' verbinden de liturgische en diaconale praktijk. Erica Meijers doet met behulp van een romanfragment een poging dichterbij het hart van deze verbinding te komen. Ze laat zich daarbij leiden door de vraag op welke manier de betekenis van het brood zelf de relatie tussen Eucharistie en diaconie kan verdiepen.

Diaconale praktijken spelen zich niet zelden af op onaanzienlijke plekken in de marge van de samenleving. Hier leren diaconale werkers (professionals en vrijwilligers) wat breken en delen betekent. Ze doen daarbij de ervaring op dat deze werkelijkheid chaotisch, onberekenbaar en raadselachtig is.

De mensen die aanschuiven bij diaconale activiteiten laten zich zelden kneden naar de verwachtingen van de overheid of de kerk en evenmin naar de (theologische) opvattingen van diaconale werkers, beroepsmatig of vrijwillig. Deze onberekenbare factor in het diaconaat maakt het werk moeilijk én waardevol. Er licht soms iets op dat we in onze goed georganiseerde, risicomijdende samenleving uit het oog dreigen te verliezen: het besef dat kwetsbaar-

heid en menselijkheid met elkaar verbonden zijn.

Op morsige plekken van uitsluiting en nood zoeken diaconale werkers steeds opnieuw naar hoopvolle perspectieven in hopeloze situaties. Dat begint met ruimte scheppen voor verhalen van mensen die in onze samenleving zelden een podium krijgen. Diaconaat is zoeken naar taal voor niet-vertelde en niet-gehoorde ervaringen, om de werkelijkheid vervolgens door de gevonden taal te (laten) veranderen. Daarin is het diaconaat verwant aan de poëzie en de romankunst.

Serveersters

Tijdens het Avondmaal wordt een gebeurtenis uit de marge van de geschiedenis centraal gesteld. De disgenoten gedenken het lijden van Christus en onttrekken daardoor keer op keer dit lijden aan de vergetelheid (Bieler & Schotrof 2007). Hierdoor ontstaat ruimte voor de verwachting van een nieuwe werkelijkheid,

- *Ruimte scheppen voor verhalen van mensen die zelden een podium krijgen*

waarin voor lijden en onrecht geen plaats is. Wie deelneemt, krijgt deel aan dit mysterie. Wie breekt en deelt, participeert in de gemeenschap met Christus.

De diakenen vervullen in dit alles een belangrijke rol. Zij verzamelen de gaven, bereiden de Tafel voor en delen na afloop wat aan de Tafel van de Heer gedeeld is, met wie vandaag lijdt. (Meijers 2019b). Het Griekse woord *diakonia* – letterlijk ‘dienen’ – komt in nieuwtestamentische teksten zo vaak voor in combinatie met een tafel of maaltijd, dat het ook als tafeldienst vertaald kan worden: diakenen zijn tafeldienaren, serveersters. In dat woord is het Latijnse *servare* (dienen) nog herkenbaar (Meijers 2019a, 22). Zo is het brood dat gebroken en gedeeld wordt tijdens Eucharistie en Avondmaal verbonden met het brood dat tijdens diaconale praktijken wordt (uit)gedeeld.

Tastbare aanwezigheid

Dat het gedeelde gemaakt is van wat de aarde ons geeft – graan, water en zout, druiven – is geen bijkomstigheid, maar van wezenlijk belang, zo benadrukte al Calvijn. Zoals de incarnatie in een werkelijk, menselijk lichaam plaatsvond, zo hebben we, via ons eigen lichaam, deel aan Christus door echt brood te eten, schreef hij in zijn *Institutie*: ‘God woont in Christus’ menselijkheid lichamelijk, natuurlijk, waarachtig en in zekere zin onbegrijpelijk’ (*Institution* IV, 17:7, tekstvariatie 1541).

De relatie tussen Eucharistie en diaconie kan mogelijk verhelderd en verdiept worden door aandacht te geven aan het feit dat het brood ‘echt’ is, gemaakt van aardse grondstoffen. Welk verhaal vertelt het brood?

Om daarop een antwoord te vinden volg ik de in de praktische theologie nog vrij nieuwe benadering van de *theopoetica*. Die sluit zowel goed aan bij de diaconale praktijk als een zoektocht naar taal voor niet-vertelde en niet-gehoorde ervaringen als bij de tastende taal die past bij de werkelijkheid van de Eucharistie.

Empirische benaderingen hebben hun waarde ruimschoots bewezen, maar kennen ook grenzen. Theoretische concepten en rationeel beargumenteerde analyses kunnen tekortschieten als het erom gaat de ondoorzichtige rafelranden van de werkelijkheid recht te doen en ruimte te maken voor een andere, hoopvolle werkelijkheid. (Walton 2012, 174-175). Juist kunst is in staat aan het licht te brengen wat zich aan het objectiveerbare onttrekt en kan zo de relatie tussen geloof en cultuur verhelderen (Walton 2017).

Om de betekenis van het brood op het spoor te komen maak ik daarom een theopoëtische omweg via een romanfragment. De schrijfster van deze roman geeft taal aan een verdrongen en verborgen ervaring en herstelt op die manier de menselijkheid van een lijdende mens. Daarin lijkt zij op een diaconale werker.

Kampleven

In *Atemschaudel* (2009, Nederlands: *Ademschommel*) vertelt een jongeman over zijn jaren in een Russisch werkkamp. De ontstaansgeschiedenis van de roman is het verslag van een moeizaam ruimte scheppen voor ervaringen, waarvoor in West-Europa jarenlang nauwelijks belangstelling bestond, en die in Oost-Europa werden weggemoffeld door belanghebbenden (Tempelman 2009).

Het boek was een gezamenlijk project van Nobelprijswinnares Herta Müller en schrijver-journalist Oskar Pastior, beide geboren in de Duitse gemeenschap in Roemenië. Met een paar honderdduizend andere Roemeense Duitsers tussen de 17 en 45 jaar verrichtte Pastior in de periode 1945-1950 dwangarbeid in de Sovjet-Unie. Nog voor het einde van de oorlog, in januari 1945, eiste Stalin de in Roemenië wonende Duitsers op voor de ‘wederopbouw’ van de in de oorlog verwoeste Sovjet-Unie, schrijft Müller in het nawoord bij haar boek.

Ook haar moeder bracht vijf jaar in een Sovjet-kamp door. Müller probeerde al jaren in haar geboortedorp verhalen over de kampervaringen te verzamelen. Maar, mede omdat het onderwerp aan het fascistische verleden van Roemenië herinnerde, sprak niemand erover, behalve in zeer vertrouwde kring en in bedekte termen. Als kind ving Müller verstolen gesprekken op, die ze niet begreep. Maar de angst voelde ze wel.

Als volwassen schrijfster lukte het haar ten slotte samen met Pastior taal te geven aan deze verdrongen verhalen. Toen Pastior in 2006 onverwacht overleed kostte het Herta Müller een jaar om afscheid te nemen van het gezamenlijke project en *Ademschommel* alleen te schrijven. De ervaringen van hoofdpersoon Leo(pold) Auberg zijn gevuld met details uit het dagelijks kampleven die Pastior met Müller deelde.

• *Zonder het brood verliezen spirituele vragen hun betekenis en urgentie*

Broodgerecht

Bij alle bezigheden in en buiten het kamp worden de dwangarbeiders begeleid door ‘de hongerengel’, die hun denken en doen leidt en hun geest en lichaam volkomen doordringt. In deze situatie doet zich een incident voor dat licht werpt op de betekenis van brood en daarmee op het gesprek tussen avondmaal en diaconie. Deze geschiedenis staat onder de titel ‘De strafzaak met het brood’ in het boek opgetekend.

De dagelijkse porties brood worden in het kamp uitgedeeld door Fenja. Voor de dwangarbeiders is zij het brood zelf, de heerseres uit wiens hand ze elke dag eten, de medeplichtige van de hongerengel. Ze weegt de porties voor de ogen van de kampbewoners op een weegschaal en wordt zo de verpersoonlijking van de gerechtigheid in het kamp.

Fenja verdeelt drie soorten brood: het voor de gevangenen vertrouwde Roemeense zuurdesembrood ‘van de protestantse Here God’, het bruine volkorenbrood van ‘Hitlers gouden aren uit het Duitse Rijk’ en het plaatselijke chleb (Russisch voor brood). ‘Ik denk dat de hongerengel wist van die Drievuldigheid in het brood en die gebruikte.’ Fenja staat apart van alle anderen en haar ‘koude heiligheid was in het brood zelf gesloten’. Misschien was het wel daarom, overweegt Leo, dat de door de hongerengel bevangen gevangenen in staat waren om voor een stuk brood te doden.

Wanneer dat echter daadwerkelijk dreigt te gebeuren, komt nog iets anders aan het licht, dat het opmerkelijke gebruik van religieuze taal in verband met brood enigszins begrijpelijk maakt. De dwangarbeiders krijgen hun hele dagelijkse broodrantsoen in de ochtend uitgereikt. De eerste beslissing van de dag wordt zo: ‘Kan ik midden in

de honger een stukje bewaren voor de avond?’ Het gespaarde brood wordt onder het hoofdkussen bewaard.

Op een dag heeft een van de gevangenen, Karli Halmen, vrij. Hij heeft al bij het ontbijt al zijn brood opgegeten. Albert Gion, die vijf dagen achter elkaar standvastig is gebleven en brood heeft gespaard, heeft net als iedereen de hele dag aan de avondsoep met brood gedacht. Terug van het werk kijkt hij net als iedereen onder zijn kussen. Het brood is weg. Eerst slaat Albert Gion Karli Halmen twee tanden uit de mond, daarna storten alle bewoners van de barak zich op hem. Leo, aan wiens hersens de hongerengel de hele dag gevreten heeft, heft zijn houten schoen om de brooddief dood te slaan. Maar een ander houdt hem – tot zijn latere opluchting – tegen. Karli wordt niet vermoord, maar wel buiten in de februari sneeuw door alle gevangenen een voor een in het gezicht gepiest. Als hij na twee dagen terugkeert van de ziekenboeg, spreekt niemand meer over de zaak. De gevangenen verwijten Karli de diefstal niet, en hij verwijt hun de straf niet.

Nulgrens

Wat vertelt deze geschiedenis? Misschien in de eerste plaats dat brood tot het domein van de laatste dingen hoort, in die zin dat het op de eerste plaats staat wanneer het om de kern van mens-zijn gaat. ‘Geef ons heden ons dagelijks brood’ is een gebed om leven. In het kamp hebben de woorden ‘brood’ en ‘leven’ dezelfde betekenis. Hoe gemakkelijk is het te zeggen ‘niet bij brood alleen’ en zo voorbij te gaan aan deze fundamentele betekenis van het brood zelf? De brooddiefstal leidt onmiddellijk tot een moreel gericht, al is genoegdoening onmogelijk, tenzij

• *Wie heerst er in onze wereld over het brood (en dus de gerechtigheid)?*

het feit dat Karli het gestolen brood uiteindelijk uitkotst zo wordt opgevat.

De Russische filosoof Nicolai Berdjajew (1874-1948) schrijft in zijn boek *De bestemming van de mens* (1936): de vraag naar het eigen brood is materieel, maar de vraag naar het brood van de naaste spiritueel. Juist omdat het brood de noodzaak tot leven en overleven betreft, bestaat de spirituele vraag niet zonder de materiele werkelijkheid die haar heeft oproepen. Zonder het brood verliezen spirituele vragen hun betekenis en urgentie.

Leo zelf brengt die urgentie als volgt onder woorden:

‘Het broodgerecht onderhandelt niet, het straft. De nulgrens kent geen paragrafen, heeft geen wet nodig. Het is een nulgrens omdat de hongerengel ook een dief is, die de hersenen steelt. Broodgerechtigheid heeft geen voor- en naspel, is louter heden. Volkomen doorzichtig en volkomen geheimzinnig. In elk geval is broodgerechtigheid anders gewelddadig dan hongerloos geweld. Bij het broodgerecht kun je niet aankomen met de gangbare moraal’ (Müller 2009, 116).

De term ‘nulgrens’ wordt in de roman niet nader toegelicht. Het klinkt als: hieronder is niets meer, hier staat alles op het spel. De betekenis van leven die het brood in zich draagt omvat alles: de tijd, de moraal, de gerechtigheid. De economische en spirituele waarde van het brood zijn wel te onderscheiden, maar niet van elkaar los te maken, evenmin als de diaconale

en liturgische betekenis. In al zijn evidentie behoudt het brood net als het leven zelf zijn raadselachtigheid. Misschien staat het daarom buiten ‘de gangbare moraal’.

Het brood is veel radicaler: het zet alles op het spel en vormt tegelijk het fundament van alles. Daarom zijn er religieuze termen nodig om het brood te beschrijven: evenmin als gangbare moraal voldoet gangbare taal. Is het vanwege die verbinding met het leven zelf, dat er, ondanks de ‘koude heiligheid’ in het brood en de martelingen van de hongerengel, niet gedood mag worden vanwege brood?

Broodgemeenschap

Het relaas van Herta Müller lijkt in zijn radicaliteit ver af te staan van ervaringen in onze samenleving, zelfs die van uitsluiting en nood. Maar juist extreme situaties kunnen wezenlijke dimensies van het menselijk leven onthullen. Zo kan de (literaire en/of daadwerkelijke) confrontatie met de *nulgrens* ons iets leren over de betekenis van brood, zowel in diaconale als liturgische tafelpraktijken.

Wat het verhaal meteen duidelijk maakt is dat brood, uitgedeeld of samen gedeeld, evenzeer een bron van vreugde als van strijd kan zijn. Alles hangt af van de vraag welke relatie we met het brood hebben, ieder voor zich en als gemeenschap die het brood produceert, verdeelt en eet. Juist door aandacht te geven aan ieders verhouding tot en de kwaliteit van wat ons elke

dag weer in leven houdt: brood, roti, rijst etc., komen we de vraag naar de zin en betekenis van het leven op het spoor. Daarom kunnen de moeilijke ‘tafelvragen’ over (on)gelijkheid, duurzaamheid en onderlinge verschillen niet worden vermeden. Zij brengen iets dichterbij van de betekenis van het brood, dat zowel de economische als de sociale en spirituele verhoudingen in een bepaalde gemeenschap belichaamt. De brooddiefstal laat dit zien. Het vinden van taal voor onze ‘broodbelevens’ is daarbij van wezenlijk belang om ruimte te scheppen voor verborgen ervaringen en onbelichte dimensies van het brood.

De roman leert ons nog iets, of misschien beter: stelt ons een prangende vraag. In het kamp ontvangen de gevangenen het brood uit de hand van Fenja, de broodbazin, heerseres en medeplichtige van de hongerengel. Wie heerst er in onze wereld over het brood (en dus de gerechtigheid)? En welke invloed heeft deze broodmacht op onze onderlinge verhoudingen en moraal?

De werkelijkheid die aan de Tafel van de Heer beleden wordt, onderstreept en versterkt deze vraag. Daar is Christus de gastheer en nodigt allen om brood en wijn te delen. Jezus kende tijdens zijn leven misschien niet de honger die in het kamp heerste, maar in het Galilea van zijn tijd waren velen hongerig, zonder brood of vis. Zij waren aangewezen op het brood van hun naaste.

Jezus was die naaste, lichamelijk en spiritueel. Hij zelf is de nulgrens, het fundament dat alle gangbare moraal steeds weer op het spel zet. De belichaming van de gerechtigheid. Het brood, dat het leven zelf in al zijn heiligheid present stelt.

• *Aan de Tafel van de Heer zwijgt de hongerengel, allen worden verzadigd*

Het avondmaalsbrood verbindt door zijn fysieke gestalte het geschonden en opgestane lichaam van de Heer met de lichamen van allen die de nulgrens hebben leren kennen. Door het delen van het brood worden zij een gemeenschap met Christus. (vgl. Bieler & Schottroff, 186-187). Dat houdt altijd iets onbegrijpelijks. Leo beschrijft de broodgerechtigheid als ‘volkomen doorzichtig en volkomen geheimzinnig’. In deze beschrijving resoneert iets van Calvijns woorden over de incarnatie als een volkomen lichamelijke, waarachtige en onbegrijpelijke werkelijkheid.

Ten slotte: Karli wordt niet gedood, tot zijn opluchting is Leo geen moordenaar geworden vanwege het brood, dat leven is. In zoverre het broodgericht zich aan de gangbare moraal onttrekt, opent het de mogelijkheid van een andere moraal, een andere werkelijkheid zelfs.

In het Avondmaal worden onze verhoudingen tot het brood vanuit de opstanding gezien. Hier geldt niet de gerechtigheid van Fenja, of van welke andere broodmacht ook, maar het brood van Christus. Aan de Tafel van de Heer zwijgt de hongerengel, want allen worden verzadigd. Het brood van het leven is gedrenkt in de beker van het Koninkrijk.

Wijn

Wijn krijgt in deze bijdrage weinig aandacht: geheel ten onrechte. Wijn verdient een eigen artikel, nee, een hele bibliotheek. Want wijn gaat over overvloed en vreugde en dat kent geen maat. In het kamp van Leo is er geen wijn, dat moge duidelijk zijn. Voor het naakte overleven is het geen voorwaarde, zoals brood (of mais, rijst, fufu etc.) dat wel is. Tegelijkertijd moet

• De wijn wijst verlangend vooruit naar een andere werkelijkheid

ook gezegd worden, zoals de moeder van Herta Müller haar voorhield: dorst is erger dan honger (SWR 2009). Ze wist waarover ze sprak.

Maar tijdens het Avondmaal gaat het niet om water, maar om wijn. Wat kan wijn nog toevoegen aan het brood, het leven zelf? Zoals het brood herinnert aan het lichamelijke lijden en aan waardig leven als nulgrens van de menselijke gemeenschap, zo herinnert de wijn aan de mogelijkheid van een andere werkelijkheid en wijst het daarnaar verlangend vooruit. Het geeft het brood de smaak van de opstanding en het Rijk Gods, waar gerechtigheid ons niet tot aan een ondergrens van het bestaan brengt, maar waar brood voor allen is en de bekers overvloeien van melk en honing.

Een hongerengel is daar niet, een Fenja heerst er niet. Als een tegenbeeld van Fenja's strenge, koude heiligheid groeten we elkaar ruimhartig met vrede en reiken we elkaar als serveersters brood en wijn aan als balsem op de littekens van het bestaan. De wijn maakt de Tafel van de Heer tot een feest van overvloed en generositeit, een feest dat de broodmachten van vandaag een andere mogelijkheid voorleeft.

Wie in de gedachtenis taal geeft aan het lijden van Christus en hen die vandaag lijden, onttrekt deze niet-vertelde en niet-gehoorde ervaringen aan de verborgenheid: die daad opent het zicht op de werkelijkheid van de opstanding.

Brood verbindt de disgenoten met het leven, wijn (of een andere feestelijke drank) opent de toekomst.

Tot leven brengen

Hoe verrijkt deze theopoëtische omweg nu de betekenis van brood als verbinding tussen het Avondmaal en diaconale praktijken? Zoals de economische en spirituele waarde van het brood wel te onderscheiden, maar niet te scheiden zijn, zo geldt dat ook voor diaconie en Eucharistie. Door ervaringen uit contexten van uitsluiting en nood ontstaat een dieper inzicht in de betekenis van het brood dat aan de Tafel van de Heer wordt gedeeld. Zo brengt het dit brood (steeds opnieuw) tot leven.

Aan de andere kant opent het brood, ontvangen aan de Tafel van de Heer en daarna door de diaconale serveersters in de wereld (uit)gedeeld, ruimte voor verborgen, pijnlijke ervaringen en vult deze met de belofte van een andere, vreugdevolle werkelijkheid.

Literatuur

- Berdjajew, N. (1936). *De bestemming van den mensch in onzen tijd*. Arnhem: Van Loghum Slaterus.
- Bieler, A. & Schottroff, L. (2007). *Das Abendmahl. Essen um zu leben*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus. Ook als: *The Eucharist: Bodies, Bread and Resurrection*. Minneapolis: Augsburg Fortress Press.
- Calvin, J. (1961). *Institution de la Religion Chrestienne: edition critique avec notes et variantes, publiée par Jean-Daniel Benoit*. Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- Meijers, E. (2019a). 'Een orde van brood en bloembedden. Theologie in het antropoceen'. *Ophef*, jrg. 19, nr. 1 (maart 2019), 20-28.
- Meijers, E. (2019b). 'Come and Eat: Table Fellowship as a Fundamental Form of Diakonia', *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice*. Vol. 10, 1, dec. 2019, 85-111. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlag. <https://doi.org/10.13109/diac.2019.10.1.85>
- Müller, H. (2009). *Atemschaukel*. München: Hanser Verlag. Nederlandse editie: *Ademschommel*, vertaald door Ria van Hengel, Breda: De Geus.
- SWR Fernsehen (2009). *Herta Müller: Literaturnobelpreis 2009*. Interview von Thea Dorn bei Literatur im Foyer, ARD, 8.10. <https://www.youtube.com/watch?v=wuKdNmVPyQ&t=253s> (gezien 5.3.2020)
- Tempelman, O. (2009). 'Ademschommel. Koekoek, hoelang leef ik nog'. *de Volkskrant*, 18 december 2009. <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/ademschommel~b586a947/>
- Walton, H. (2017). 'A Theopoetics of Practice: Re-forming in Practical Theology: Presidential Address to the International Academy of Practical Theology Eastertide 2017'. <https://doi.org/10.1515/ijpt-2018-0033>.
- Walton, H. (2012). 'Poetics'. In: Bonnie J. Miller-McLemore (ed.), *The Wiley-Blackwell Companion to Practical Theology*, Blackwell Publishing Ltd.

Erica (dr. P.E.M.) Meijers is docent Diaconale theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit Groningen.
E p.e.m.meijers@pthu.nl

Met welke blik zien we elkaar?

Een missionair-diaconaal perspectief

De christelijke traditie is zich sterk bewust van de kwetsbare positie en dehumaniserende omstandigheden waarin veel groepen in onze maatschappij verkeren. Tegelijk leeft de geloofstraditie van een geloof in verandering. Vanuit deze achtergrond leggen zowel diaconale als missionaire vrijwilligers en beroepskrachten verbindingen buiten de kerk.

Diaconaat en missie willen allebei bijdragen aan verandering voor deze mensen en de maatschappij als geheel. Toch blijven ze in de praktijk en in de opleiding te vaak van elkaar gescheiden. Hun verschillende gezichtspunten worden onvoldoende kritisch op elkaar betrokken. De mensen op wie zij zich richten komen daardoor steeds beperkt, want vanuit één van beide gezichtspunten, in beeld.

In dit artikel beschrijf ik een theologisch perspectief op de missionair-diaconale benadering als een bijdrage aan de ontwikkeling van inclusieve praktijken *met* mensen in kwetsbare posities.

Diaconaal en/of missionair?

Over de relatie tussen diaconaat en missie bestaan verschillen in zichten. Sommigen zien diaconale hulpverlening als een mogelijkheid voor evangelisatie. Anderen helpen opent mogelijkheden om te getuigen van de eigen geloofsovertuiging. Volgens deze visie is het uiteindelijke doel dat mensen het evangelie leren kennen en

deel worden van een gemeenschap met dezelfde overtuiging.

De vraag rijst echter of die ander daar wel bij gediend en gebaat is. De afhankelijkheid in een hulprelatie maakt het onmogelijk om dat op een integere en betrouwbare manier na te gaan. Hoe maakt de missionaris-hulpverlener onderscheid tussen zijn eigen verlangens en het goede voor de ander? Wie ervan uitgaat dat de eigen geloofsopvatting onverkort ook voor anderen goed is, handelt vanuit een paternalistische houding. In hoeverre is hij ontvankelijk voor wat anderen te vertellen of te bieden hebben?

Anderen willen het diaconaat daarom strikt van missie afgrenzen. De hulpverlening die in een inloophuis of rond een voedselproject plaatsvindt, mag volgens hen niet vermengd worden met een missionaire agenda. Evangeliseren zou de integriteit op het spel zetten. De mensen op wie het diaconaat zich richt, hebben een hulpbehoefte en de gelovige drijfveer van de hulpverlener moet daarvan los worden gezien.

Deze redenering dreigt over het hoofd te zien dat mensen ook een gelovig-spirituele behoefte hebben aan zin en betekenis. De ondersteuning die mensen ontvangen en geven – materieel, gastvrijheid, adviezen – heeft impliciet ook een spiritueel aspect, of kan dat hebben. Zowel de mensen op wie het werk zich richt als de werkers zijn daarvoor sensitief. Zonder ruimte voor spiritualiteit en geloof krijgt een belangrijk deel van mens-zijn geen aandacht.

Presentie- en exposurebenadering

In de tweede helft van de twintigste eeuw is een beweging ontstaan van missionair-diaconaal werk die beide aspecten bijeenhoudt. Bij mensen binnen de kerken groeide het besef dat deze de verbinding met achterstandswijken kwijt waren geraakt en dat de kerken een verantwoordelijkheid hadden om zich daarmee te verbinden (Van Waarde 2017, hfst. 1). Onder het teken van apostolaatstheologie (Nederlands Hervormde Kerk), inwendige zending (Gereformeerde Kerken) en herkerstening (Rooms-Katholieke Kerk) ontstonden tal van buurtcentra en andere vormen van zorgverlening en jeugdwerk om betrokken te raken bij het maatschappelijk leven.

Gaandeweg ontdekte men dat het evangelie alle dimensies van het bestaan betreft (Van der Spek 2010, 22). Beroepskrachten zagen de cultuurgebondenheid van hun geloof in. Ze beseften dat hun werkbenadering, die er min of meer vanuit ging dat de bewoners ongelovig waren, geen recht deed aan de werkelijkheid. De intentie veranderde van ‘het brengen van het Woord’ naar bewoners in achterstandswijken in het bijdragen aan hun emancipatie.

De groei van gemeenschappen rond de

buurtcentra riep al in de jaren zestig de vraag op, hoe deze theologisch geduid konden worden. Zij hadden ruimte nodig om zichzelf te verstaan als zelfstandige gemeenschappen die niettemin in verbinding met de kerken stonden. Het lukte echter niet om de verworven inzichten in de zendende kerken te integreren, deels omdat die als bedreigend werden ervaren. Gaandeweg raakten het werk en de beroepskrachten geseculariseerd. Ook dit bemoeilijkte theologische reflectie. Met het gebrek aan theologische duiding en de toename van overheidsfinanciering werd de verbinding tussen de buurtcentra en de kerken in de jaren zeventig verbroken.

Enkele overgebleven Rotterdamse missionaire predikanten zagen aan het begin van de jaren tachtig de noodzaak om het werk opnieuw op te bouwen. Zij beseften vanuit een missionair gezichtspunt dat ze de relatie met en perspectief van bewoners leidend moesten maken voor de invulling van het werk. Deze omslag naar radicale ontvankelijkheid voor buurtbewoners en hun leefomstandigheden werd bekend als de *copernicaanse wending* (Addy et al. 2012; IJzerman 2003). Om die werkwijze vol te houden, was training en gezamenlijke reflectie nodig. Beroepskrachten in met name het Rotterdamse Oude Westen Pastoraat ontwikkelden hiervoor de exposure- en presentiebenadering.

Kor Schippers heeft sterk het missionaire belang van presentie voor de kerk als geheel benadrukt. Schippers verstaat de *missio Dei* namelijk vanuit Gods voorkeursoptie voor de armen en uitgesloten. Gods keuze om juist in hun leven verandering te brengen maakt duidelijk wie God werkelijk is (Schippers 1990,

233ss). De bewoners komen in deze visie bij uitstek als subject van missie in beeld. Vanuit hun perspectief kunnen centrale theologische begrippen opnieuw verstaan worden (Schippers 1990, 233). Als beroepskrachten zich verbonden met deze mensen, voegen ze zich in Gods betrokkenheid bij hen.

De studie van Schippers heeft aangezet tot verschillende vervolgstudies (Baart 2001; Van der Kolm 2001; Van der Spek 2010). Toch is het tegoe van de presentie- en exposurebenadering waarop Schippers wijst, nog niet in de kerkelijke praktijk geïntegreerd. De wending naar de ontvankelijkheid voor mensen in posities van uitsluiting – de copernicaanse wending – is daarvoor onvoldoende gemaakt. Hieronder schets ik vanuit welke missiologische inzichten deze missionair-diaconale benadering een verrijking kan zijn voor zowel een missionaire als diaconale praktijk.

Missiologische inzichten

De missionair-diaconale benadering kan goed geduid worden vanuit het denken over missie van Robert Schreiter en Bert Hoedemaker. Missie in een geglobaliseerde samenleving dient zich volgens hen te verhouden tot de consequenties van globale processen op de levens van mensen op lokale schaal (Schreiter 1997, 2013). Politiek-economische ontwikkelingen, zoals migratie- en kapitaalstromen en de gevolgen van klimaatverandering hebben een destructieve uitwerking, die met name gemarginaliseerden treft.

Tegen deze achtergrond van asymmetrische maatschappelijke verhoudingen moet missie primair in het teken staan van verzoening

en heling, niet enkel in relatie tot God, maar vooral ook tussen mensen onderling. Heling omvat het herstel van de humaniteit waar deze geschonden wordt (Schreiter 1997, 2013). Missie thematiseert de vraag naar de eenheid van de mensheid in eschatologisch perspectief (Hoedemaker 2000, 96). In weerwil van de realiteit wordt in de joods-christelijke traditie de verwachting gewekt van eenheid en verzoening (*shalom*) tussen mensen die uiteindelijk alleen eschatologisch vervuld kan worden.

Tussen enerzijds deze eschatologische verwachting en anderzijds het besef van onrechtvaardige verhoudingen bestaat een sterke spanning. Die spanning vormt de basis van missie. De door de profeten en het evangelie gewekte verwachting blijft niet begrensd tot de eigen context, maar stijgt daar bovenuit: missie is de beweging waarbij ‘de eschatologische spanning van Israël “verder reist” van context naar context’ (Hoedemaker 2000, 77). Wat heilzaam is voor mensen in een specifieke context laat zich telkens opnieuw ontdekken.

Ontdekken wat in een nieuwe context heilzaam is, vergt een leerproces. Het is essentieel dat christenen en anderen daarin op gelijkwaardige wijze betrokken zijn (Hoedemaker 2000, 69, 78). In dialoog met anderen kunnen belangrijke inzichten uit de traditie worden herontdekt en uitgediept, en worden kritische vragen vanuit een seculier perspectief of vanuit andere tradities opengehouden (Hoedemaker 2000, 77s). Missie gaat dus verder dan de communicatie van een gefixeerd verstaan van het evangelie.

Deze zienswijze plaatst de missionair-diaconale benadering tegen de eschatologische ver-

wachting van verzoening en heling. De mensen op wie het werk zich richt ervaren de gevolgen van machtsongelijkheid in hun bestaan. Hun ervaringen om hiermee te leven en toch vast te houden aan menswaardigheid, vormen een belangrijk aandeel in het leerproces *vanuit de eschatologie*. Enerzijds hebben ze daardoor eigen inzichten, geloofsvertrouwen en wijsheid ontdekt die noodzakelijk zijn voor het leren. Anderzijds vormt hun leven en hun context de toetssteen voor welke inzichten uit de christelijke traditie van belang zijn. Dat maakt hen subject van het leerproces.

Van missionair-diaconaal medewerkers vraagt dit om hen als subject in dit leerproces te benaderen. Er is een gezamenlijk leren nodig waarin beroepskrachten en de ‘anderen’ op wie zij zich richten betrokken zijn (Van Waarde 2017, 66). Als ze mededragers worden van het werk en van de gemeenschap, kunnen ook gemeenschappen ontstaan waarin mensen op basis van gelijkwaardigheid zijn geïntegreerd.

Welk perspectief werkt?

Het contact met één man heeft me sterk geïnspireerd. We ontmoetten elkaar in het kader van het Kerk en buurtwerk Lombardijen in Rotterdam-Zuid. In de wijk vond stedelijke herstructurering plaats. Door vervanging van een aantal goedkope huurflats voor nieuwe duurdere koop- en huurwoningen wilde men menging van sociale groepen bereiken en de woonkwaliteit verhogen. Huurders met lage inkomens werden gedwongen elders een woning te zoeken, met als gevolg huurverhoging, stress, verlies van hun sociale netwerk en de ervaring dat hun belang niet meewoog in het stedelijk belang.

De man, 68 jaar oud, woonde in een ‘sloopflat’ en vertelde over zijn echtscheiding, het weinige contact met zijn volwassen zoons, zijn arbeidsongeschiktheid en depressie. Na enkele bezoeken liet hij mij foto’s zien van zijn vroegere leven, zijn werk als schipper op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse wateren en zijn hobby’s vissen en houtbewerking. Tegelijk met onze gesprekken begonnen de antidepressiva hun werk te doen en via mijn bemiddeling begon hij les te geven in houtbewerking bij een dagactiviteiten-centrum. In een inloophuis verbonden aan het Kerk en buurtwerk vond hij zijn plek en later bovendien zijn nieuwe partner.

Hij hervond zijn kracht. Toen een buurvrouw en mede-vrijwilligster overleed, protesteerde hij hevig bij de hulpverleners van het dagactiviteiten-centrum die verstek lieten gaan bij haar uitvaart. Maanden weigerde hij te komen, omdat zij haar in zijn waarneming als nummer zagen en te weinig als mens. En toen de flats steeds meer verlaten raakten en leegstaande woningen slordig werden dichtgemetseld, viel zijn woning op door de beschilderde bloempotten en wandtegels. In de gemeentegrond voor zijn deur bloeiden bloemen, terwijl verderop de vuilniscontainers uitpuilden. Eenmaal in een nieuw huis, maar met een lijf dat op was, vertelde hij hoe hij terugkeek op alles. ‘Ik heb een goed leven gehad’, zei hij, ‘Er zijn altijd engelen voor mij geweest.’

Vanuit welk perspectief zien we nu deze man en het contact met hem? Het perspectief en de verwachtingen waarmee iemand wordt benaderd, bepalen immers welke aspecten aan het licht komen. In de pastorale gesprekken kwamen zijn

depressie maar ook zijn verlangens en kwaliteiten aan het licht. Via bemiddeling naar het dagactiviteitencentrum kon de man vervolgens zijn kracht inzetten en op zijn beurt bezoekers ondersteunen. Bovendien werd hij over de drempel geholpen naar het inloophuis om betekenisvolle verbindingen te leggen. De toename van zijn kracht en regie over zijn dagelijks leven en de versterking van relaties maken, via het diaconale perspectief bezien, zijn menselijke waardigheid zichtbaar.

Maar er zijn nog andere, zeer wezenlijke aspecten te herkennen. Hij nam namelijk krachtig stelling voor de gedachtenis aan zijn overleden buurvrouw tegenover de hulpverleners. Hij verzorgde zijn woonomgeving waarin anderen niet meer investeerden. En hij benoemde de dankbaarheid voor zijn leven en ziet dat er voor hem is gezorgd.

Kortom, hij heeft leren zien wat goed leven in deze omstandigheden inhoudt. En dat laat hij op zijn beurt weer zien aan anderen. Aan de hulpverleners toont hij wat het betekent om mensen recht te doen, aan zijn burens hoe je hoopvol kunt leven in desolate omstandigheden en aan mij hoe hij zich gedragen weet. In plaats van ontvanger van missie of diaconaat is hij er mede-subject van geworden. Via mensen als hij gaat de verwachting van verzoening en heling verder (cf. Schlattmann & Van Waarde 2012, 115s).

Sleutel tot nieuwe verbindingen

Sommigen zullen niettemin de vraag stellen: ‘Heeft deze man God leren kennen: is er met hem over het evangelie gesproken?’ De positieve intentie achter deze vraag kan zijn om anderen

te laten delen in wat iemand zelf als goed heeft ervaren. Toch is deze vraag minder onschuldig dan hij lijkt.

De vraagsteller stelt impliciet een norm waar aan mensen behoren te voldoen: een geslaagd leven houdt in dat iemand God kent door kennis van het evangelie. Dat veronderstelt dat sommigen nog niet helemaal bij ‘ons’ horen: zij moeten eerst nog God leren kennen. Soms blijkt met ‘het evangelie’ één specifieke manier bedoeld waarop de vraagsteller dat heeft leren verstaan. Dat wordt bijvoorbeeld zichtbaar in ontmoetingen met migranten-christenen of christenen van liberale achtergrond.

De veronderstellingen waarop de vraag is gebaseerd scheppen impliciet een ‘binnen’ en een ‘buiten’. Dit is parallel aan de onderscheiding tussen ‘binnen’ en ‘buiten’ de samenleving, zoals dat is beschreven door de socioloog Willem Schinkel (Schinkel 2007, 2014). Dat creëert ongewenste asymmetrische posities. Terwijl de missionair-diaconale medewerker ‘erbij hoort’, is dat voor anderen nog maar de vraag. De vraagsteller stelt zich op als beoordelaar van de ander en van het ‘leerproces’. Hij ziet over het hoofd dat zijn eigen veronderstellingen over God en het evangelie tekort kunnen schieten en verrijkt kunnen worden. Deze asymmetrie maakt het onmogelijk om te leren van wie worden uitgesloten, en gemeenschappen te vormen op gelijkwaardige basis. Wanneer hun subjectiviteit niet serieus wordt genomen, kan van missie niet werkelijk sprake zijn.

Uiteraard zijn de inzichten en het geloof van missionair-diaconaal medewerkers van belang in de omgang met mensen in achterstandsposities. Dat kan echter pas als zij *ontvankelijk*

zijn voor die laatsten. Wie het lijden en de hoop vanuit het perspectief van de man in de sloopflat niet heeft leren zien in eschatologisch perspectief, kan God *in deze context van uitsluiting* niet goed begrijpen. Die gaat voorbij aan de inzichten van Schippers dat God zich juist laat kennen in de verbinding met mensen die worden uitgesloten. Diaconaat houdt daarmee ook missie onder spanning. Missie heeft de diaconale beweging nodig om betekenisvol te zijn en andersom.

Wezenlijk is om de spanning tussen de context van uitsluiting en het eschatologisch perspectief van heling uit te houden. Een missionair-diaconaal perspectief helpt om daarover praktische wijsheid op te bouwen. Het biedt een kader om het handelen van mensen, zoals dat van de genoemde man, te zien als een bijdrage aan verzoening en heling. We kunnen hun handelen zien als een getuigenis van hoop en waardigheid in deze leefomstandigheden. En mensen zoals hij kunnen gezien worden als partners in een gezamenlijk leerproces. Dat stelt ons voor de uitdagende vraag of we hen ook daadwerkelijk durven te zien als subject van de eschatologische verwachting.

Literatuur

- Addy, T., IJzerman, H. & Noordegraaf, H. (2012). A Paradigm Shift for Diaconia? Learning from Urban Mission in the Netherlands. *Diaconia. Journal for the Study of Christian Social Practice*, 3(2), 210-215.
- Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Amsterdam: Lemma.
- Hoedemaker, B. (2000). *Met anderen tot Christus. Zending in een postmissionair tijdperk*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- IJzerman, H. (2003). Al doende leert men. *Wereld en Zending*, 2003(3), 85-95.
- Kolm, G.J. van der (2001). *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesologie*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Schinkel, W. (2007). *Denken in een tijd van sociale hypochondrie. Aanzet tot een theorie voorbij de maatschappij*. Kampen: Klement.
- Schinkel, W. (2014). *Over nut en nadeel van de sociologie voor het leven*. Amsterdam: Boom.
- Schippers, K. (1990). *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk. Onderzoek naar buurtpastoraat vanuit behoeften en belangen van bewoners*. Kampen: Kok.
- Schlatmann, T. & Waarde, R. van (2012). *Zo wordt het spel gespeeld. Over empowerment en gemeenschap*. Ootmarsum: Van der Ros Communicatie.
- Schreier, R.J. (1997). *The New Catholicity: Theology between the Global and the Local*. Maryknoll, NY: Orbis Books.
- Schreier, R.J. (2013). *Mission as Ministry of Reconciliation*. Regnum Edinburgh centenary series 16. Oxford: Regnum Books International.
- Spek, J. van der (2010). *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*. Gorinchem: Narratio.
- Waarde, R. van (2017). *Oog in oog. Een missiologische studie naar de betekenis van de exposurebenadering in de stedelijke context*. Protestantse Theologische Universiteit.

Rob (dr. R.) van Waarde is studentenpredikant in Leiden en Rotterdam. Van 2002 tot 2010 werkte hij als buurtpastor bij het Kerk en buurtwerk Lombardijen. In 2017 promoveerde hij aan de Protestantse Theologische Universiteit op het gebied van de missiologie. Daarnaast is hij team-trainer en coach.
E robvanwaarde@gmail.com

Het korset van de normaliteit

Wie is het subject van diaconie?

Het westerse denken is gewend te denken in termen van subject en object. Hierbij staat een handelende, bepalende persoon tegenover iets of iemand die dit handelen ondergaat. In het diaconaat is deze denkwijze veel bekritiseerd, omdat het leidt tot een scheve machtsverhouding tussen gever en ontvanger. Trees Versteegen kijkt naar deze relatie aan de hand van de begrippen normaliteit en schaamte. Ze pleit voor een veelvormig subject en erkenning van het mysterie in de relatie tussen gever en ontvanger.

In dit artikel verken ik de vraag wie het subject is van diaconie. In het eerste gedeelte schets ik in het kort wie theologisch worden aangewezen als subject. Vervolgens zal ik uitwerken waarom ik denk dat we ‘allen’ subject zijn van diaconie, op basis van het beeld over de normaliteit waarin we ons ‘allen’ bevinden. Ik doe dat aan de hand van de schaamte van ‘armen’. Deze schaamte laat zien hoe armen denken dat er maatschappelijk naar hen wordt gekeken.

Normaliteit functioneert als een korset. Een korset geeft steun, creëert een voorgegeven vorm en beknelt. Tegelijkertijd kan een korset een bedrieglijk beeld van een lichaam schetsen, onvolkomenheden en veelvormigheid verbergend. In het tweede gedeelte reflecteer ik opnieuw over de normaliteit, nu vanuit theologisch perspectief. Welke ‘normaliteit’ is ons gegeven in de schepping en wat betekent dan ‘in Christus’ zijn.

Een subject dat verhuist

Een subject veronderstelt een object. Een subject handelt ten aanzien van iets of iemand. In de diaconie handelt de geloofsgemeenschap ten aanzien van de noodlijdenden (Meeuwis 2011; Sengers 2012). Een dergelijke gedachte roept onmiddellijk verlegenheid op. De noodlijdende is immers geen ‘object’. Z/hij is zelf iemand. Deze subject-objectverhouding vormt al langer de basis van kritiek op caritas en diaconie (Dillen 2009). De relatie subject-object is geen machtsvrije ruimte.

Vanuit de Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologieën en de Rooms-Katholieke Kerk is een specifieke invulling van de subject-objectrelatie naar voren gebracht: God heeft een voorkeursoptie voor de armen. Het keert de verhouding om. Het leven van de armen zou – door de ogen van Christus – leidend moeten zijn voor het bevrijdend handelen van de geloofsgemeenschap. Anderen zien de diaconale en zorgverhouding tussen gever en ontvanger

Iedereen in de straat was katholiek, alleen de burens waren protestants. Het eerste jaar dat ze er woonden werden er in twee straten negen meisjes geboren, onder wie haar dochter.

De kinderen gingen vlakbij naar school. Als Marijke ze naar school had gebracht bleef ze vaak net zo lang op de hoek met de andere moeders staan kletsen tot ze weer terug moesten om de kinderen op te halen.

Soms voetbalden er kinderen tegen de buitenmuur van het huis, dan ging haar man er iets van zeggen.

Marijke werkte ook als ponstypiste, een beroep dat nu niet meer bestaat.

als wederkerige verhouding gebaseerd op menslievendheid (Van Heijst 2005).

In al deze positiebepalingen schuilen handelen en waarheid, allen bevatten goedheid. Toch laat ik deze positiebepalingen in de diaconale relaties even voor wat ze zijn en ga ervan uit dat de deelnemers in de diaconale relatie, 'gevers en ontvangers', allen subjecten zijn. Z/wij delen dezelfde mensbeelden, van waaruit z/wij handelen, elkaar zien en gezien worden.

De last van schaamte

De relatie tussen dragers in het diaconale werkveld is geen 'lege relatie'. Er spelen allerlei beelden en betekenissen over elkaar een rol. Wat zich afspeelt in de hoofden en in de harten komt overeen met wat maatschappelijk en in deze cultuur dominant, afwijkend en normaal is. Datgene wat cultureel normaal en dominant is, wordt ervaren en zichtbaar in schaamte. Mensen met obesitas, een zichtbare lichamelijke beperking, mensen in armoede, ervaren daarover vaak schaamte, omdat ze niet voldoen aan de maatschappelijke verwachtingen van heelheid, schoonheid, gezondheid, autonomie en levendigheid (Lelwica 2017). Hoe werkt schaamte dan?

Verschillende denkers benadrukken het relationele aspect van schaamte. Schaamte weerspiegelt de (negatieve) reacties van anderen op ons gedrag, of zoals Brinkmann formuleert: 'Schaamte als gevoel is een teken dat je verkeerd handelt in de ogen van de samenleving. (...) Zonder dat vermogen om onszelf van buitenaf te observeren, wat zich samen met en door het schaamtegevoel ontwikkelt, zouden we geen mensen met een reflecterend bewustzijn zijn,

wat weer een voorwaarde is voor een verstandige levenswijze' (Brinkmann 2016). Salentin stelt dat schaamte een sociale empathische emotie is omdat het 'een product [is] van de bijzondere vaardigheid van mensen te anticiperen op het perspectief van de ander'.

Onderzoeken die zich concentreren op de relatie tussen schaamte en armoede leren dat schaamte ertoe leidt dat mensen zich terugtrekken uit sociale relaties en soms ter compensatie aankopen doen om de schijn van een goed leven op te houden (Hoogland & Berg 2016; Plantinga 2019; Walker 2014). Deze onderzoeken zijn er onder andere op gericht de schaamte zoveel mogelijk te voorkomen door andere psychologische benaderingen (Plantinga) of beleidsaanpassingen (Hoogland & Berg). Voorwaar voor het diaconale werkveld of het pastoraat geen onbelangrijke inzichten. In de ervaren en geanalyseerde schaamte wordt echter ook een bepaalde inhoud van de sociale verwachtingen zichtbaar.

Wat zijn dan de sociale verwachtingen die leven in de schaamte van de armen? Ik onderzocht dat via blogs, tijdschriften, Google en bestaande wetenschappelijke literatuur. De schaamte die armen ervaren lijkt te gaan over vier levensgebieden:

- dat men niet kan meedoen met 'normaal' sociaal consumentengedrag: geen cadeautje op een verjaardagsfeestje, geen moderne kleding voor de kinderen;
- dat men niet kan zorgen zoals men dat wil;
- men schaamt zich voor 'levensgebeurtenissen': een echtscheiding, een noodzakelijke vlucht uit een land, het in de steek laten van familie,

over verkeerde financiële beslissingen;
 • en ten slotte schaamt men zich voor de afhankelijkheid en het gebrek aan autonomie: afhankelijk van een uitkering, van de familie, van de hulpverlening, van voedselbank. Niet ‘zelf’ kunnen zorgen. De armen die aan het woord zijn schamen zich voor het niet kunnen voldoen aan ‘normale’ sociale verwachtingen. Ze beschuldigen zichzelf, en dragen daardoor in feite de last van maatschappelijk ‘normaal’ verwacht gedrag: een bepaald bestedingspatroon en consumentengedrag; goed zorgen voor je omgeving; gevrijwaard zijn van ingrijpende levensgebeurtenissen en de gevolgen daarvan; de juiste financiële beslissingen nemen en ten slotte: zelfverantwoordelijk en autonoom zijn.

Wanneer ik hierboven stel dat de dragers van diaconie ‘allen’ subjecten zijn van diaconie, dan doe ik dat omdat ik meen dat ‘allen’ onderhevig zijn aan dezelfde ‘normaliteit’ als die waarvan de armen (en de zwaarlijvigen, verstandelijk gehandicapten, ouderen etc.) de individuele lasten tonen in hun schaamte en uitgeslotenheid. Wij leven allen binnen de noties van consument, zorg, verantwoordelijkheid, autonomie en zijn onderhevig aan niet geplande levensgebeurtenissen.

Normaliteit leren

Natuurlijk rijzen er vragen. Het zou interessant zijn te beschrijven hoe we tot deze beelden van normaliteit komen en hoe lichamen zich ‘leren schamen’. Antropologen, sociologen en filosofen hebben gereflecteerd op hoe normaliteit wordt ‘ingeschreven’ in de lichamen. De een beschouwt het als een ‘normaal’ cultureel socialiseringsproces (Benedict 1934; Connerton

1989). Anderen beschouwen het als disciplinerend door de macht (Foucault 1989; Roex 2019).

De ‘normaliteit’ waar de armen – en dus allen – aan moeten voldoen, is vanuit een andere context onder de aandacht gebracht door de theologe Althaus-Reid (1952-2009). Geboren in Argentinië en daar opgeleid tot theologe, ontwikkelt zij vanuit Edinburgh haar theologie verder. Zij bekritiseert het archetype ‘armen’ dat gedeseksualiseerd geanalyseerd wordt in de christelijke bevrijdingstheologieën en voor zover vrouwen en gender daarin een rol spelen zijn de vrouwelijke armen braaf en archetypisch en behoren ‘sekswerkers’ daar in elk geval niet bij. Zij zoekt naar een *queering* theologie die de dominante normaliteit doorbreekt.

Normaliteit is prettig. Zoals een korset geeft het steun en vorm. Het maakt dat we ons cultureel en sociaal kunnen bewegen en elkaar daarop kunnen aanspreken. Ook ‘armen’ en anderen die op hun ‘abnormaliteit’ worden aangekeken, willen niets liever dan geaccepteerd te worden en voor normaal worden aangezien. Wie als abnormaal wordt gezien voelt zich uitgesloten en dat wil men niet. Dat blijkt ook uit onderzoek waar mensen die arm zijn andere (armen) beoordelen op hun gedrag, door zogenaamde ‘armoedepaat’ of ‘othering’ (Hoogland & Berg 2016; Shildrick & MacDonald 2013).

De normaliteit waar de schaamte naar verwijst is echter een specifiek soort normaliteit. Het lijkt een volkomen, gezond (slank), probleemloos en autonoom subject te zijn, die zich gedragend als goed consument en binnen bepaalde heteroseksuele normen, verantwoor-

delijk en zorgend optreedt. Mij lijkt dat dat subject niet bestaat en ook geen recht doet aan het menselijke bestaan ‘voor God’. Het korset knelt. Wie gaan eronder schuil?

Veelvormigheid

Om deze vraag te benaderen vanuit theologisch perspectief bewandel ik eerst een spoor over de niet-eenvormigheid, de veelvormigheid, van het subject dat we zijn en waarin we leven.

In mijn denken ben ik sterk gevormd door feministische theorieën en theologieën. Behalve dat deze theologieën in eerste instantie lijken te gaan over de positie die vrouwen innemen in de interpretatie van Bijbel en traditie, heb ik vooral de veelvormigheid van levens leren zien. Er is geen vrouwelijke essentie, die de levens van vrouwen bepaalt. Zowel ‘in’ als tussen vrouwen (en mannen en ...) leeft grote veelvormigheid. ‘In’ een identiteit leven veel subjectiviteiten. Veel van die subjectiviteiten kennen we niet en zijn ‘onzichtbaar’ en niet geformuleerd. Andere zijn zichtbaar, omdat we dat sociaal-cultureel zo hebben afgesproken of omdat ze tot stand komen: aan kleur en (seksuele) lichaamsvormen bijvoorbeeld hechten we betekenissen, die al dan niet cultureel of politiek neutraal zijn. Deze subjectiviteiten vormen gezamenlijk identiteit. Ze liggen daarnaast niet vast, maar kunnen veranderen (Lassiter 2015; Jones 2000; Cooper-White 2006).

Als we uitgaan van deze veelvormige subjectiviteiten en niet van eenvormige, dan tast dat het beeld van de genoemde normaliteit aan. We leven niet in een vorm waarin we worden teruggebracht tot een rijk of arm abstract subject, maar we leven in veelvormigheid. In een subject

komen verschillende subjectiviteiten samen, er is niet een ‘(ab)normale’ subjectiviteit die bepalend is voor hoe we door de wereld (kunnen) gaan. ‘Allen’ zijn onderhevig aan verschillende subjectiviteiten en levensgebeurtenissen die de subjectiviteiten veranderen.

Normaliteit en schepping

Wellicht kunnen deze gedachten over veelvormigheid van het subject en theologische basisgedachten van diaconie elkaar verdiepen en sterken.

Daartoe lees ik allereerst Schillebeeckx. In zijn *Jezus-boek* spreekt Schillebeeckx over de mens als schepsel van God. Hij gebruikt daarvoor het woord ‘scheppelijkheid’:

‘Voor de geloofstaal is een schepsel daarom zelfs méér van God dan van zichzelf, omdat ze het zelfzijn uit Gods transcendentie putten. Met andere woorden: het schepsel, de mens, valt niet samen met zijn diepste werkelijkheid; er is in hem een tegoed, een naar de transcendent scheppende, door immanentie inwonende God verwijzende innerlijke realiteit (die hijzelf is). Juist daarom is de werkelijkheid, waarin we leven en die we zelf zijn, een onuitputtelijk mysterie: het Mysterie zelf van God overvloeiend in zijn schepselen.’

En hij vervolgt:

‘... Dit betekent tegelijk dat het diepste geheim der dingen, vooral van de mens, positief-wetenschappelijk niet bespreekbaar is, daaraan ontsnapt, terwijl het tevens dit wetenschappelijk spreken mogelijk maakt. Het uiteindelijk probleem van menselijk heil *tout court* ligt daarom op een buiten-wetenschappelijk niveau, – hoezeer op het wetenschappelijke, en dus ook technische, niveau heel wat gedaan kan worden voor de bevrijding

van de mens, voor zover hij vervreemd is van zichzelf door lichamelijke, psychische en maatschappelijke conditioneringen.’ (Schillebeeckx 1974) Ik interpreteer dit zo: Schillebeeckx spreekt over subjectiviteit in alle facetten, niet een enkel aangesproken – normaal – subject. Er is een ‘tegoed’, een ‘diepste werkelijkheid’, een onuitputtelijk mysterie’ dat in het schepsel aanwezig is. In een mens woont een transcendent scheppende inwonende naar God verwijzende realiteit. Dat noemt hij ‘schepsellijkheid’.

Een mens kan niet samenvallen met de normaliteit, met vastgelegde subjectiviteit. Het ontsnapt aan die normaliteit. De veelvormigheid van de subjecten opent mogelijkheden om onszelf (allen) te denken als schepsel van God, maar juist deze theologie opent het perspectief van het mysterie in eenieder van ons allen. Die ‘schepsellijkheid’ reikt nog verder dan de veelvormigheid, zij opent een tegood, een ruimte, een mysterieuze ongekendheid die de normaliteit verbreekt.

In Christus één

Er is nog een tweede perspectief. In diaconale kringen is het gebruikelijk Matteüs 25:31-46 te lezen als een diaconaal programma. Dat is ordenend voor diaconale praktijken: de hongerigen te eten geven, et cetera. In de Middeleeuwen werden daar nog de geestelijke werken van barmhartigheid aan toegevoegd. Ze functioneren als model voor het doen van barmhartigheid. Dat laatste wordt vaak verstaan als iets doen voor een ander (met problemen) die je zelf niet bent (of hebt).

Is het denkbaar om Matteüs 25 ook te lezen vanuit de veelvormige subjectiviteit van Chris-

tus, de Mensenzoon? Kan het zijn, dat de Mensenzoon zegt dat alle (genoemde) kenmerken in Hem verzameld zijn: en hongerig en dorstig en gevangen en naakt en ... onwetend en twijfelend en bedroefd en lastig ...? Zou het zo kunnen zijn dat de Mensenzoon juist dit in zichzelf verenigt en daardoor in een zeer veelvormige subjectiviteit onder ons leeft? Dat de werken niet alleen gaan over doelgroepen, hoe praktisch bedoeld ook, maar evenzeer een aanwijzing zijn voor veelvormige menselijkheid en ‘schepsellijkheid’?

En misschien zou parallel daaraan Galaten 3:28 net zo gelezen kunnen worden: niet zozeer als een paradigma van gelijkheid, maar als een mensbeeld waarin vele vormen bijeenkomen? In Christus zijn allen aanwezig. En als we dan allen ‘in’ Christus’ zijn (1 Korintiërs 1:2; Efeziërs 1:1; Kolossenzen 1:2 en Filemon 1:1), betekent dat dan dat we allen (willen) lijken op deze veelvormige Mensenzoon?

Een ander korset?

Ik keer terug naar de beginvraag. Wie is het subject van diaconie? In diaconale praktijken staan vrijwilligers en beroepskrachten klaar om noodlijdenden terzijde te staan, met hart en ziel, met daad en woord. Dat zijn belangrijke praktijken, die recht doen aan de menselijke maatschappelijke verhoudingen. Daarin lijkt het dat er een gevend subject is en een ontvangend object, of, in bevrijdingstheologische termen: kan ‘het object’ leidend zijn voor het handelen.

Mijn theoretische weg over schaamte, afwezigheid van normaliteit, veelvormigheid van het subject, ‘schepsellijkheid’ en het bestaan ‘één in Christus’ wil tonen dat het gevende subject

het ontvangende ‘object’ niet zou moeten geven vanuit ‘normaliteit’, maar vanuit het mysterie van ‘schepsellijkheid’, zich ervan bewust zijnde dat hij of zijzelf ook veelvormig is, niet normaal, gevangen, bedroefd, beschaamd en gelukkig. Dat relateert de verhouding en laat zien dat we allen dezelfde ‘schepsellijkheid’ zijn.

Dit alles neemt niet weg dat er geprivilegieerde posities zijn en minder geprivilegieerde posities, dat er complexe levenssituaties zijn en minder complexe. Of anders gezegd: sommige mensen hebben het beter dan anderen en dus moeten we delen, maar niet nadat we ons gerealiseerd hebben dat de normaliteit ons denken beheerst en dat er geen normale mensen bestaan.

Het korset knelt, omdat het lichaam wordt ingesnoerd tot een letterlijk gewenst model. In de jaren zeventig verzetten vrouwen zich tegen het korset. De verborgen lichamen werden in al hun gebreken en schoonheid zichtbaar. Het korset keert de laatste jaren terug. Tijdelijk dragen vrouwen en mannen het nu om hun gewenste schoonheid te creëren. Soms functioneert een korset om stevigheid te bieden bij een slechte of scheve rug. Misschien zou het dat kunnen zijn, dat we ons korset afleggen, omdat het knelt, om onze veelvormigheid te tonen. Soms dragen we het om de gewenste schoonheid te creëren en ook om onze gebreken te verbergen.

Trees (dr. T.J.M.) Versteegen is werkzaam als pastoraal werkster in de Rooms-Katholieke Kerk, in heden en verleden vooral in caritas en diaconie. E.t.versteegen@zixx.nl

Literatuur

- Althaus-Reed, M. (2004). *From Feminist Theology to Independent Theology*. Londen: SCM Press.
- Brinkmann S. (2016). *Standvastig, onder alle omstandigheden jezelf blijven*. Amsterdam: Lev.
- Dillen, A. (2009) Caritas: Machtig kerkelijk heilshandelen. Aspecten van diaconaal handelen in het licht van machtsmechanismen. *Collationes. Tijdschrift voor Theologie en Pastoraal* 39, 4, 371- 386.
- Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cooper-White P. (2006). *Many Voices, Pastoral Psychology in Relational and Theological Perspective*. Minneapolis: Fortress Press.
- Heijst, A. van (2005). *Menslievende zorg, een ethische kijk op professionaliteit*. Kampen: Klement.
- Hoogland, H. & Berg, J. (2016). Ervaringen van Schaamte en psychologisch lijden door voedselbankklanten. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice* 25, 1, 71-89.
- Lassiter, K. (2015). *Recognizing Other Subjects. Feminist Pastoral Theology and the Challenge of Identity*. Oregon: Pickwick Publications.
- Meeuws, H. (2011). *Diaconie, van grondslagenonderzoek tot een pleidooi voor een diaconale mystagogie*. Gorinchem: Narratio.
- Plantinga, A. (2019). *Poor Psychology: Poverty, Shame, and Decision Making*. <https://www.arnoudplantinga.nl/publication/dissertation>.
- Salentin, K. (2008). Nicht nur zu wenig Geld: Armut, Scham und die Folgen. http://www.armutskonferenz.at/files/salentin_nicht_nur_zu_wenig_geld-2008.pdf, 1.
- Schillebeeckx, E. (1974). *Jezus, het verhaal van een levende*. Baarn: Nelissen.
- Sengers, E. (2012). *Caritas. Naastenliefde en liefdadigheid in de diaconia van de kerk*. Delft: Eburon.
- Hildrick, T. & MacDonald, R. (2013). Poverty talk: how people experiencing poverty deny their poverty and why they blame ‘the poor’. *The Sociological review* 61, 285-303.
- Versteegen, T. (2013). *Geleefde genade. Een bijdrage aan de theologie van genade vanuit ervaringen van katholieke vrouwen*. Gorkum, Narratio.
- Versteegen, T. (2018). Verkruimelen van vastgelopen mensbeelden. Over schaamte, armoede en theologie. *Diaconie en Parochie* 2018, 3, 2-5.
- Walker, R. (2014). *The Shame of Poverty*. Oxford: Oxford University Press.

‘We zijn allemaal mensen’

Ik teken om de wereld om mij heen te doorgronden en menselijke relaties te onderzoeken. En om verhalen te vertellen’, zegt Eva Hilhorst, ‘over wat er nu in de wereld speelt, zoals migratie, politiek, milieu.’ Ze is grafic journalist en oprichtster van Drawing the Times, een online platform met getekende journalistieke verhalen en reportages.

Zij is een van de acht kunstenaars, die levensportretten tekenden van bewoners uit de Utrechtse wijk Overvecht. Ooit een naoorlogse flatwijk, ruim opgezet met veel groen, gepland voor jonge gezinnen uit de Utrechtse middenklasse.

Nu, zestig jaar later, is Overvecht veranderd in een multiculturele wijk met veel mensen van buitenlandse komaf, onder wie Syriërs die hierheen gevlucht zijn. Hoe is het voor de eerste generatie om terug te kijken, hoe is het leven nu? En hoe is het voor nieuwkomers om in Overvecht een bestaan op te bouwen?

Acht tekenaars bezoeken acht Overvechters. Ze zijn de wijk in gegaan en kwamen in andere werelden uit. Senioren en nieuwkomers vertellen over hun leven, ze laten zien hoe ze wonen en nemen de tekenaars mee de buurt in. Overvecht blijkt een buurt vol bijzondere mensen. De tekenaars keken, luisterden en lieten hun verbeelding erop los. Zo ontstonden acht intieme beeldverhalen met een diversiteit in stijlen.

In dit nummer van *Handelingen* ziet en leest u het door Eva Hilhorst getekende levensverhaal van mevrouw Marijke Wagenbuur. Het is een persoonlijk verhaal: van toen naar nu, van weiland naar flats, van kerk naar moskee. Marijke ontmoet nu mensen uit alle windstreken, maar is altijd Overvechtster gebleven. Want zo zegt ze: ‘We zijn allemaal mensen.’

Verbonden verhalen

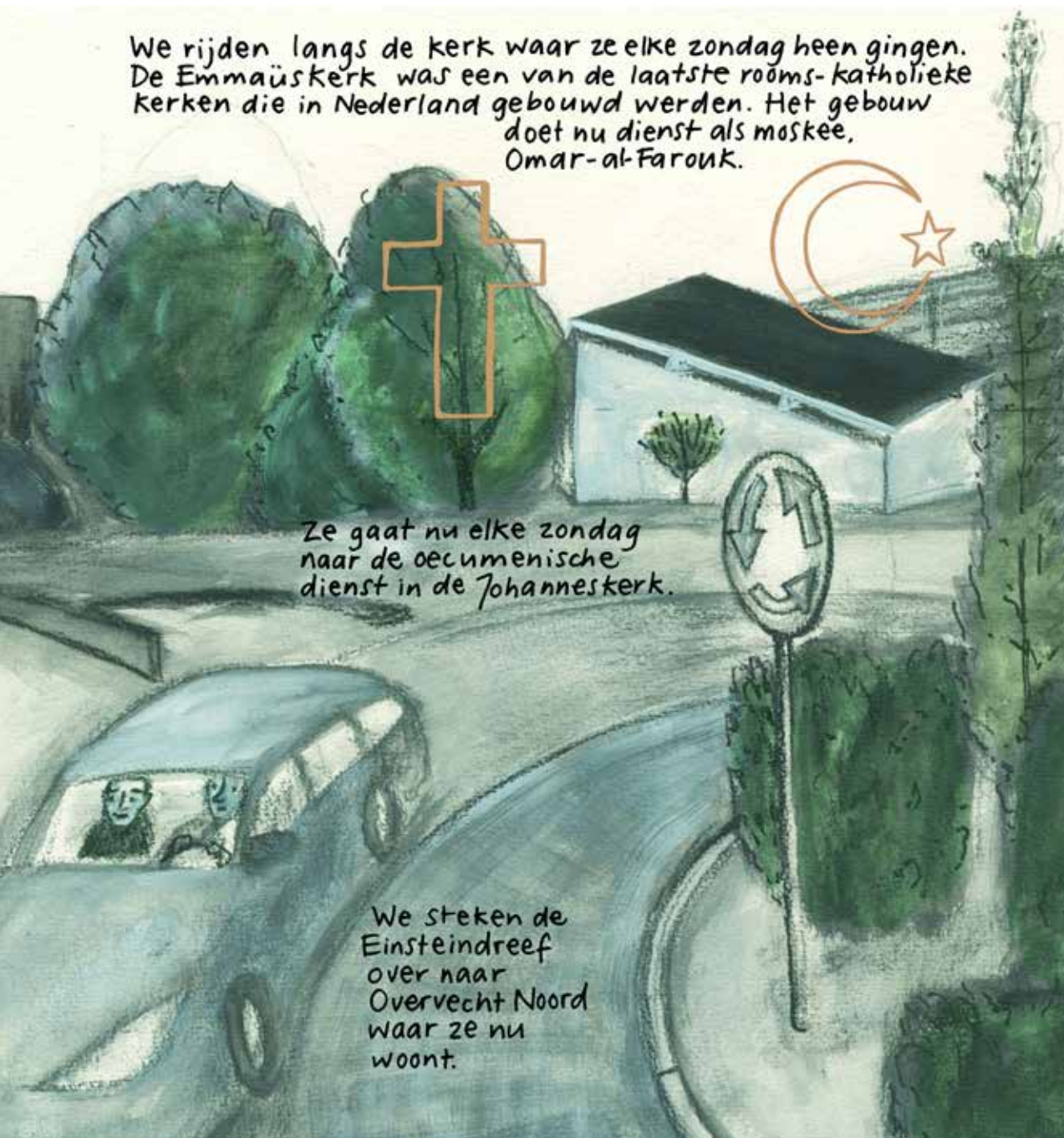
Onder de titel *Verbonden verhalen* is een boek gemaakt van de acht portretten en een tentoonstelling in Het Huis van Betekenis, Lauwerecht 10, 3514 BB Utrecht.

W www.verbondenverhalen.nl

Mark Schalken E mark@hethuisvanbetekenis.org

Eva Hilhorst W www.evahilhorst.com

Vieren en delen

Het midden van diaconale beweging

Diaconaat is een wezenskenmerk van de kerk. Het is dan ook tot in de diepste vezels van de liturgie aanwezig. Anje de Heer kijkt naar de kerkdienst vanuit diaconaal perspectief.

Welke plaats heeft diaconaat in de liturgie? Deze vraag klopt niet. Er is geen sprake van een plaats, maar van een diaconale beweging die door de hele kerkdienst gaat. Deze is nauw verweven met de grote inhoudelijke beweging van een kerkdienst: naar binnen gaan – samen zijn rond Woord en Tafel – naar buiten gaan.

Dit is tegelijkertijd een nuchtere program-mabeschrijving en een betekenisvolle beweging. Ieder komt vanuit de eigen levenssituatie de drempel over en betreedt zo de kring van de gemeenschap. Via de eerste stappen van de liturgie wordt een geheel eigen ruimte gecreëerd. Daarin wordt de werkelijkheid bepaald, beschenen en gevormd door Woord en Tafel. Zo gevuld en gevormd gaat ieder tot slot weer de drempel over, terug het dagelijkse leven in.

Naar binnen: het Kyrie-gebed

Wie ergens naar binnen gaat, neemt van alles mee, omdat het in haar of zijn persoonlijke 'rugzakje' zit of omdat zij of hij het welbewust meeneemt. Zo ook bij een kerkdienst.

Een van de kenmerkende liturgische momenten aan het begin van de dienst is het Kyrie, het gebed voor de nood van de wereld. Zowel de

eigen nood als de nood van de wereld wordt de ruimte van de ontmoeting met de Eeuwige ingedragen. Omwille van de rauwe werkelijkheid van dit moment klinkt het gemeenschappelijk gebed: 'Heer, ontferm U – Kyrie eleison.' Dit is voluit diaconaat: hier worden kerk en wereld met elkaar verbonden vanuit het oogpunt van de bijbelse barmhartigheid en gerechtigheid. Het ligt daarom voor de hand dat een van de diakenen in dit gebed voorgaat.

Het bijzondere van het Kyrie is dat het overgaat in een lofprijzing, het Gloria. Dat hoort bij de werkelijkheid die gezamenlijk is betreden: 'Laten wij de Heer om ontferming aanroepen voor de nood van de wereld en zijn naam prijzen, want zijn barmhartigheid heeft geen einde.'

Binnen: ontvangen en geven

De werkelijkheid van de Bijbel wordt zichtbaar rond de Schriften en rond de Tafel. Alles wat bij dat tweede hoort – de Maaltijd van de Heer – wordt wel *het diaconale hart* van de kerkdienst

- *Het fysieke en tastbare delen zichtbaar en voelbaar maken*

genoemd (De Heer 2019). Het is goed om te beseffen waarom dit zo is.

Een van de oudste woorden voor de Maaltijd van de Heer is *eucharistie* – dankzegging. De grote beweging van de kerkdienst is, via het proces van naar binnen gaan en samenkomen rond de Schriften, nu aangekomen bij de dankzegging voor wat gezamenlijk werd ontvangen.

Die dankzegging is heel praktisch: voorbede doen, gaven geven, gedenken en delen van brood en wijn (zie het artikel van Erica Meijers elders in dit nummer). Dat tastbare en praktische is veelzeggend: danken vraagt om doen, handelen, inzet voor anderen en voor de wereld.

Dit liturgisch diaconaal handelen is ook oefening in diaconaal leven, in het spoor van Hem die zich als geen ander gaf voor anderen, voor de wereld; die zichzelf deelde opdat wij in Hem delen.

Collecte

De collecte wordt vaak als een zelfstandig diaconaal moment gezien of beleefd, maar kan niet los gezien worden van de viering van de Maaltijd. In de vroege kerk brachten kerkgangers hun gaven in natura mee. Brood en wijn voor de viering van het Avondmaal; wat daarvan over bleef was samen met de overige gaven bestemd voor ieder die niet in het eigen levensonderhoud kon voorzien (Rouwhorst 2019; Pater 2019).

De band tussen collecte en Avondmaal wordt zichtbaar doordat het klaarmaken van de Tafel tijdens de collecte plaatsvindt. Dit wordt onderstreept door de collectezakken na de inzameling naar de avondmaalstafel te brengen. Als dat samen met het aandragen van brood en wijn voor

het Avondmaal gebeurt, valt alles op zijn plaats. Ook als de Maaltijd niet iedere zondag wordt gevierd kan deze relatie zichtbaar gemaakt worden door het ingezamelde op de Tafel neer te leggen. Dit is in veel kerken gebruik. Op andere plaatsen is de collecte een zo efficiënt mogelijk georganiseerde rondgang waarbij de zakjes na afloop weer in het rek worden gehangen. Het neerleggen van de collecte op de Tafel maakt de diepste betekenis van het delen zichtbaar: we geven omdat en dóordat we eerst hebben ontvangen.

De collecte is steeds meer een symbolische handeling geworden en bovendien steeds abstracter: van natura naar geld naar collectebonnen naar collectechip. Maar het blijft van belang om het concrete aspect, het fysieke en tastbare delen zichtbaar en voelbaar te maken. In kleine gemeenschappen kan dit doordat iedereen persoonlijk zijn gaven op de Tafel neerlegt. Wanneer er ook producten voor de voedselbank worden ingezameld – gaven in natura – kan het ingezamelde samen met de collectezakken worden aangedragen en bij de Tafel neergezet.

Voorbede

De voorbede is de directe partner van de inzameling. Het is het woord bij de daad. Ook scherpt het: ieder persoonlijk en de kerkgemeenschap als geheel. Want wie bidt voor een ander loopt de kans door God ingeschakeld te worden bij het lenigen van die nood. Vanouds zijn er drie aandachtsvelden voor de voorbeden:

- *In het Kyrie worden kerk en wereld met elkaar verbonden*

- *Wie bidt voor een ander loopt de kans door God ingeschakeld te worden*

de wereldwijde kerk, overheden en mensen en groepen in nood.

Je kunt je afvragen wat het verschil is tussen de voorbede en het Kyriegebed. Op het eerste gezicht een begrijpelijke vraag. Toch is er een duidelijk verschil, en dat zit vooral in het moment van het gebed in de beweging van de dienst. Het Kyrie heeft zijn plaats in het proces van binnenkomen en samenkomen. De voorbede volgt later in de dienst, nadat de Bijbel is opengegaan. Dan is de gemeenschap niet alleen op adem gekomen, ook de zuurstofbron is aangereikt (zie Spinks 2008, 292; vergelijk ook Schaeffer 2019, 26). Daarom is de voorbede gericht en evenwichtiger.

Er zijn globaal twee vormen voor de voorbede. De eerste is die waarbij gestructureerd onderwerpen worden benoemd, *intenties*. Vaak gaat dat op de manier van een *litanie*: steeds enkele samenhangende intenties gevolgd door een gezamenlijk gesproken (of gezongen) gebedsuitspraak (*gebedsacclamatie*). De kracht van de litanievorm is dat het hoorbaar maakt dat de voorbede het gebed van de gemeente is, zij geeft hier hoorbaar uiting aan haar diaconale taak.

De andere vorm is die van een vrij gebed, meestal door de voorganger uitgesproken. Wie kiest voor een vrij gebed dient het hoofddoel van de voorbede niet uit het oog te verliezen: de nood van enkelingen en groepen aan God voorleggen.

De diakenen kunnen het tot hun taak rekenen om vanuit hun werkzaamheden concrete

en actuele verschijningsvormen van nood aan te reiken, dit aanvullend op de gewoonte dat gemeentelieden ‘voorbede aanvragen’ met het oog op speciale persoonlijke omstandigheden. Daarnaast kan met een voorbedeboek worden gewerkt, waarin kerkgangers intenties opschrijven. Is de kerk door de week open, dan kunnen bezoekers hun gebedsintenties opschrijven en die worden in de voorbede ‘meegenomen’ – een bijzondere manier om als kerk de noden van anderen voor God neer te leggen; ook dit is een diaconale taak.

Vredegroet

Eén element rond de Tafel moet nog genoemd: de vredegroet, voorafgaand aan de uitdeling van brood en wijn. Is dit ook diaconaat? Jazeker, je wenst elkaar de vrede zonder aanzien des persoons, je wenst elkaar vrede of je elkaar nu mag of niet, je wenst elkaar niet jouw vrede, maar de vrede van Christus. In die vredegroet tussen twee mensen wens je allen vrede toe, vrede zoals die concreet wordt in de delen van het brood uit de hemel en de wijn van het koninkrijk, in het delen van en in Christus. Die vrede, hier geproefd, mag buiten doorwerken, tot levensstijl worden.

Naar buiten: gezonden en gezegend

In ademnood kwam de kerkganger naar binnen, met tot rust gekomen ademhaling en een hernieuwde zuurstofbron gaat deze nu weer naar buiten. ‘Om te doen waartoe we geroepen zijn’, hoor je regelmatig. Want de zegen waarmee de dienst eindigt, gaat gepaard met ‘gezonden worden’: gezegend om tot zegen te zijn. Dit is waarom liturgie het midden vormt van de diaconale beweging van de kerk!

Of het nu om een persoonlijke levenshouding gaat of over georganiseerde diaconale activiteiten, de bron is hetzelfde, de uitstroom ook: 'doing the world as it was meant to be' (Fagerberg 2016, 48, 110, 113). Ongetwijfeld ontstaat daarbij op enig moment weer ademnood, vanwege te korte armen of te kleine handen. Dan begint de beweging opnieuw, want ademhaling is één doorgaande beweging. In en uit: ze bestaan niet zonder elkaar.

Literatuur

- Barnard, M. (2014). Offering; Reconciliation. In: M. Barnard, J. Cilliers, C. Wepener, *Worship in the Network Culture. Liturgical Studies. Fields and Methods, Concepts and Metaphors* (pp. 346-353). Leuven: Peeters.
- Fagerberg, D.W. (2016). *Consecrating the World. On Mundane Liturgical Theology*. Kettering OH: Angelico Press.
- Heer, A. de. (2019). Diaconale aspecten van liturgie en liturgische muziek. In: G. Rouwhorst & L. van Tongeren (red.), *Vieren en delen. De verhouding tussen liturgie en diaconie* (pp. 102-116). Abij van Berne: Bernemedia.
- Pater, J. (2019). Sociale dimensies van vroegchristelijke maaltijden. In: G. Rouwhorst & L. van Tongeren (red.), *Vieren en delen. De verhouding tussen liturgie en diaconie* (pp. 47-71). Abij van Berne: Bernemedia.
- Rouwhorst, G. (2019). De intrinsieke band tussen liturgie en diaconaat. In: G. Rouwhorst & L. van Tongeren (red.), *Vieren en delen. De verhouding tussen liturgie en diaconie* (pp. 27-46). Abij van Berne: Bernemedia.
- Vlaming, N.L.M. (1996). Voorbeden. In: N.L.M. Vlaming, *Laat ons bidden ... Een handreiking bij de gebeden in de zondagse eredienst*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Wannenwetsch, B. (2018). Eucharist and the Ethics of Sacrifice and Self-Giving. Offertory exemplified. In: P. Vos (ed.), *Liturgy and Ethics. New Contributions from Reformed Perspectives* (pp 131-148). Leiden-Boston: Brill.

Anje de Heer-de Jong is coördinator van het Huis van de Kerkmuziek, projectmedewerker van Kerkzang.nl en adviseur van het Steunpunt Liturgie van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt.
E anjedeheer@kpnmail.nl

TIPS BIJ HET THEMA

Landelijke diaconale verbanden en steunpunten – een selectie

- SchuldHulpMaatje
www.schuldhulpmaatje.nl
- Kerk in Actie
www.kerkinactie.nl
- Landelijk Katholiek Diaconaal Beraad
www.rkdiakonie.nl
- Diaconaal Steunpunt
www.diaconaalsteunpunt.nl
- Knooppunt Kerken en Armoede
knooppuntkerkenenarmoede.nl
- Netwerk DAK
www.netwerkdak.nl
- Federatie van Diaconieën
www.federatie-diaconie.nl
- Beweging van Barmhartigheid
www.barmhartigheid.nl
- Stichting Present
www.stichtingpresent.nl

'Vieren en delen'

Een prachtig boek over de relatie tussen liturgie en diaconaat is *Vieren en delen* onder redactie van Gerard Rouwhorst en Louis van Tongeren en Gerard Rouwhorst, Berne Media, 2019

Tijdschriften

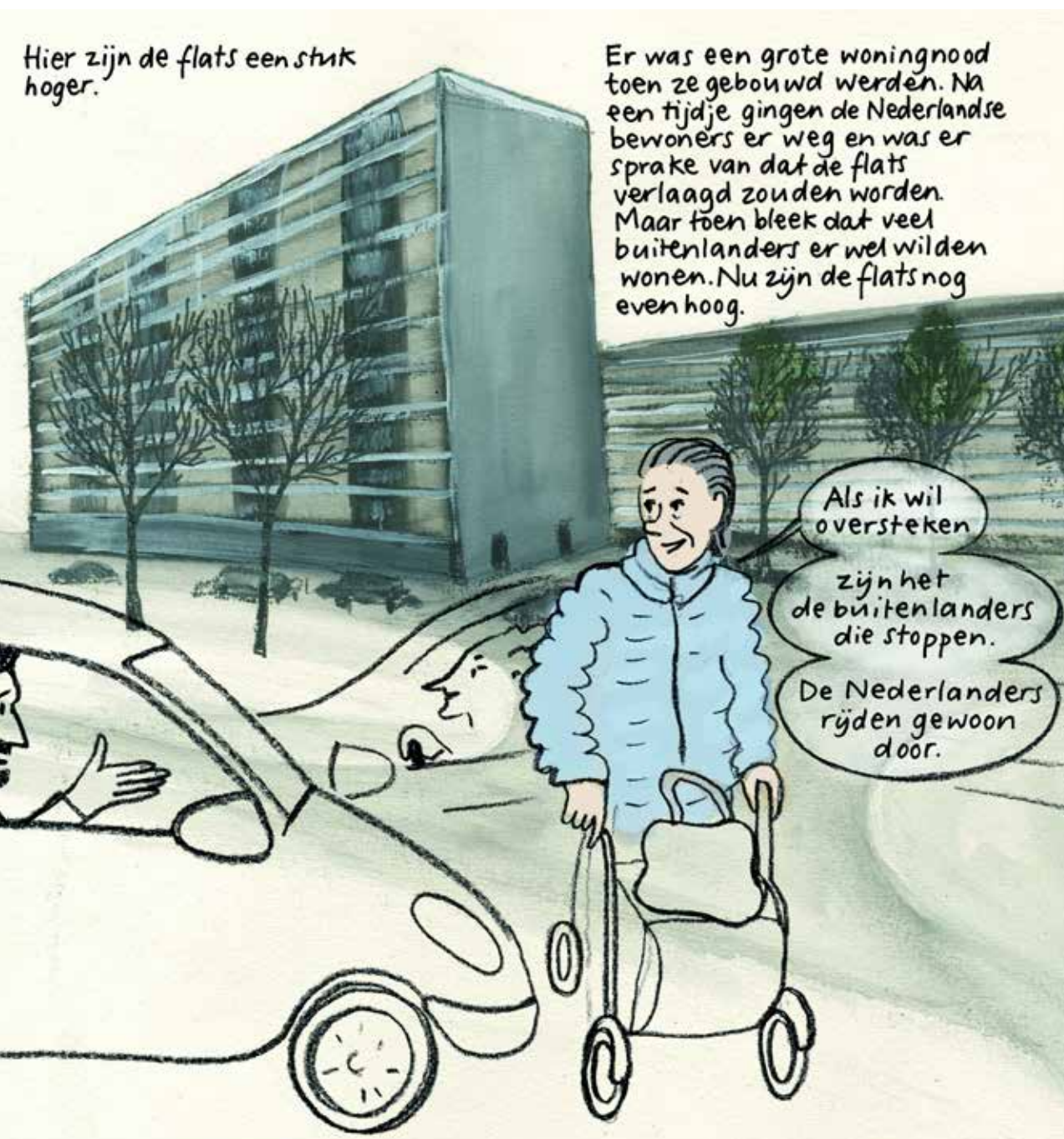
- *Diaconie & Parochie*. Tijdschrift voor goede liefded werken. Met achtergrondstudies, informatie, oogst van werkdagen, voorbeelden van diaconaal werk in parochies en diaconale initiatieven waar parochies en parochiële caritas-instellingen zich bij aan kunnen sluiten. Uitgever: Landelijk Katholiek Diaconaal Beraad
www.rkdiakonie.nl
- *Diakonia*. Vakblad voor diakenen, ZWO-commissies en diaconaal werkers. Dit magazine voor diaconaal werk bevat reportages, interviews en praktische tips. Uitgever van de Protestantse Kerk. Wkerkinactie.nl/over-kerkin-actie/blijf-op-de-hoogte/diakonia
- 'Geef ons heden ons dagelijks brood', *Tussen-Ruimte – missionair-intercultureel-verbindend*, 13^e jaargang, 2020/1 (maartnummer). Een special waarin gedachten over brood worden gedeeld. Hoe belangrijk is brood als middel om gemeenschap gestalte te geven, wat is de rol ervan in theologische praxis en theologie? Wat gebeurt er als deze bedde opeens heel direct

een bedde om te kunnen overleven wordt? En is er ruimte om te bidden om de dagelijkse tortilla, hoe krijgt dat gestalte? Uitgever van de Nederlandse Zendingsraad i.s.m. KokBoekencentrum.
zendingsraad.nl/tussenruimte/verschenen-nummers

Handboeken

In Nederland zijn drie handboeken Diaconaat verschenen. Zij vormen met zijn drieën nog steeds het oecumenisch standaardwerk voor het diaconaat in Nederland.

- Het gaat om 'Barmhartigheid en gerechtigheid' (2004), 'Diaconie in Beweging' (2012) en 'Diaconaal doen doordacht' (2018). Deze uitgaven zijn verschenen bij uitgeverij Kok (Kampen/Utrecht). Alle drie zijn als e-book verkrijgbaar.
- Van de hand van A. Noordegraaf en Kevin Narry verscheen in 2012 *Dienen en delen* bij uitgeverij Boekencentrum (Zoetermeer).
- Onder redactie van Hayo Wijma verscheen bij uitgeverij Buijten & Schipperheijn het *Handboek voor diakenen* in 2017.

Wederkerigheid én afhankelijkheid

Het Haagse kerkasiel in diaconaal perspectief

Over het kerkasiel dat van 26 oktober 2018 tot 30 januari 2019 plaatsvond in Buurt-en-kerkhuis Bethel in Den Haag, is ongelooflijk veel geschreven. Ineke Bakker kijkt vanuit het nog onderbelichte perspectief van de helper naar wederkerigheid tijdens het kerkasiel.

In de recent verschenen bundel *Dat wonderlijke kerkasiel. De non-stop viering in de Haagse Bethelkapel (2020)* reflecteren theologen op de betekenis van het kerkasiel. Wat hierbij opvalt is dat er nog betrekkelijk weinig is nagedacht over de betekenis van het kerkasiel voor het diaconaat. Dat is wellicht ook niet zo verwonderlijk, omdat het kerkasiel zelf diaconaat in optima forma was. Want als diaconaat

het 'handelen vanuit en door kerken en andere door het evangelie geïnspireerde groepen en bewegingen, dat gericht is op het voorkomen, opheffen, verminderen dan wel mee uithouden van lijden en sociaal-maatschappelijke nood van individuen en van groepen mensen én op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen in kerk en samenleving' (Crijns 2004, 392) is,

Het kerkasiel in het buurt-en-kerkhuis Bethel in Den-Haag, een van de locaties van Stek – voor Stad en Kerk, begon op vrijdag 26 oktober 2018 en eindigde op woensdag 30 januari 2019. De doorgaande viering die het kerkasiel ondersteunde duurde 2306 uur. Er deden in totaal 980 verschillende voorgangers mee, duizenden bezoekers en talloze vrijwilligers. Het kerkasiel was een antwoord op de kloep op de deur van de familie Tamrazyan, die al enkele weken in een kerk in Katwijk verbleef, maar daar niet langer kon blijven.

Met dit kerkasiel wilden de Protestantse Kerk en Diaconie Den-Haag en hun uitvoeringsorganisatie Stek de familie Tamrazyan bescherming bieden, maar ook de regering oproepen tot een verruiming van het kinderpardon voor enkele honderden gezinnen in een vergelijkbare situatie. Steun kwam van vele kerken uit het hele land en zelfs uit het buitenland, maar er ontstond ook enige discussie over de vraag of vieringen hiermee ten onrechte werden ingezet voor een politiek doel, of dat hier juist de kern van liturgie zichtbaar werd.

dan was het kerkasiel dat zeker. Niet alleen werden de nood en de grote onzekerheid over bestaan en toekomst van het gezin Tamrazyan zoveel mogelijk verminderd, er werd ook hard gewerkt aan het opheffen van die onzekerheid door het verkrijgen van een verblijfsvergunning.

En vanaf het allereerste begin werd de inzet voor de familie Tamrazyan gekoppeld aan het pleidooi voor een verruiming van het kinderpardon. Zo werd ook ingezet op een humaner asielbeleid en daarmee op rechtvaardiger verhoudingen in de samenleving. Enkele honderden in Nederland gewortelde kinderen en hun ouders zouden ook een verblijfsvergunning moeten krijgen. Lobby richting de betrokken staatssecretaris en politieke partijen maakte integraal deel uit van de inzet van Protestantse Kerk en Diaconie en hun uitvoeringsorganisatie Stek.

Helper en geholpene

Naast de non-stop viering werd het gezin ook praktisch diaconaal ondersteund. Met veiligheid, woonruimte, geld en producten voor maaltijden, kleedgeld en tal van andere zaken die eraan moesten bijdragen dat het loodzware bestaan in een beperkte ruimte zonder perspectief op verbetering op de korte termijn, leefbaar bleef. Zo ondersteunden medewerkers van Stek en de vele vrijwilligers het gezin, week in week uit. Veel diaconaler kun je het niet krijgen. Valt daar nog iets aan toe te voegen?

Toch denk ik dat het belangrijk is om te reflecteren over mogelijke gevolgen van het kerkasiel voor het nadenken over het diaconaat. Ik wil dat doen door kritisch te kijken naar wat het kerkasiel betekende voor een van de lastigere

aspecten van het diaconaat: de machtsverhouding tussen helper en geholpene, tussen diaken en mens in nood. Ik beperk mij hier noodgedwongen tot het perspectief van de helper, de gever. Het diaconaal perspectief van de mensen in nood, het perspectief van het gezin Tamrazyan zelf, verdient beslist een eigen studie.

Wederkerigheid

Al decennialang wordt er in het denken over diaconaat gesproken over het belang van wederkerigheid (Miedema 2005, Van Waarde 2017). Tegelijkertijd is het ook duidelijk dat daar in de praktijk vaak weinig van terechtkomt. Er is immers in bijna alle gevallen een (aanzienlijk) verschil in economische, sociale of politieke macht en positie tussen de diaken, diaconaal werker of helper enerzijds en de mens(en) in nood anderzijds. Zeker op lokaal niveau en in directe contacten tussen hulpgever en hulpvrager is wederkerigheid een moeilijk bereikbaar ideaal.

In *Wederkerigheid in het diaconaat?* benadrukt Miedema dat het oecumenisch diaconaat wederkerigheid als (kwaliteits)norm stelt. Maar hij erkent meteen dat een norm stellen niet wil zeggen dat het dan ook meteen werkelijkheid wordt. ‘Het gaat hier om ‘zo zou het moeten’, niet om ‘zo is het.’ (2005, 162).

Hij onderzoekt de voorwaarden waaronder die wederkerigheid kan ontstaan. Hij maakt daarvoor gebruik van onderzoek van de Amerikaanse cultureel-antropologe Ruth Behar in Mexico, die een drietal criteria ontwikkelt voor wederkerigheid in interculturele communicatie. Miedema past deze criteria toe in het diaconaat. Hij definieert diaconaat als ‘relatievormende en

• *Wederkerigheid veronderstelt nieuwsgierigheid, vergt grensoverschrijding*

wederkerige communicatie in de context van de asymmetrische verhoudingen’ (2005, 162).

Voorwaarden

Zo komt Miedema tot drie voorwaarden voor wederkerigheid. De eerste is het *identificatieverbod*. Dat betekent dat de hulpgever zich niet identificeert met de hulpvra(a)ge(st)r, maar het verhaal van deze op zichzelf laat staan. Afstand is noodzakelijk. De tweede voorwaarde is de *eigen situering* van de hulpgever. Deze moet zich bewust zijn van de eigen machtspositie in de samenleving. En als derde voorwaarde benoemt hij een specifiek aspect van die machtspositie: de *definitiemacht*. De hulpgever bepaalt immers de aard van het probleem van de hulpvrager. Het onderkennen daarvan is eveneens belangrijk.

Op basis hiervan komt Miedema tot de conclusie dat erkenning van eigen kwetsbaarheid een fundamentele voorwaarde is voor wederkerigheid (2005, 159). Wederkerigheid begint wellicht pas wanneer mensen erkennen dat hun situatie nauwelijks wordt gekenmerkt door wederkerigheid, behalve wanneer het hierbij gaat om ‘voor wat hoort wat’, om een ruilrelatie (*do ut des*). Wederkerigheid tussen mensen veronderstelt nieuwsgierigheid naar elkaars verhalen en kijk op het leven. Zij vergt grensoverschrijding (2005, 163).

Ook Van Waarde benadrukt het belang van *interesse* en van *wederkerigheid als giftstructuur* van geven, ontvangen en teruggeven en werkt dit verder uit, met name voor de *exposure*-be-

nadering (2017, 145-162). Hij ziet met Buber in de wederkerige relaties niet alleen het gegeven dat mensen persoon worden ‘aan elkaar’, maar ook de mogelijkheid van een intensivering van de relatie met God.

Miedema kiest voor de term *bondgenootschap*. Voortbouwend op het denken van Klaus Müller, die zich verdiepte in de klassieke joodse benadering van diaconaat, komt hij tot het benadrukken van het bondgenootschap tussen hulpgever en hulpvrager; beiden zijn mens en daarmee beeld van God en dus gelijkwaardig. Zij zijn diaconale partners in een *bondgenootschap* dat boven beiden uit wijst.

Het diaconaal handelen speelt zich immers af binnen de dialectiek van ethiek en eschatologie. Dat bondgenootschap verwijst naar de toekomst van het Rijk van God. Het vestigt dit niet op aarde, dat zou een illusie zijn. Maar het kan het machtsverschil wel tijdelijk doorbreken, als een soort ‘sabbat’. Barmhartigheid en gerechtigheid storen de asymmetrie en bevrijden de communicatie van de scheve verhoudingen, niet voorgoed, maar tijdelijk (2005, 165-166). Daarmee komt wederkerigheid in zicht.

En de praktijk?

De vraag is nu in hoeverre het in het kerkasiel gelukt is om werkelijk tot een wederkerige relatie te komen. Op het eerste gezicht lijkt daar geen sprake van. Veel ongelijker kan het niet: de vrijwilligers en stafkrachten van Stek konden gaan en staan waar ze wilden, de leden van het gezin Tamrazyan konden het gebouw niet verlaten en waren zelfs te bang om even in de tuin te staan. Voor alles leken zij afhankelijk van de hulpverleners.

Maar juist dit enorme verschil in positie maakte het ook van meet af aan voor iedereen duidelijk dat er sprake is van een groot verschil in machtspositie: het gebrek aan vrijheid, aan zekerheid, aan een minimaal toekomstperspectief, maar ook de noodzaak om voor alle materiële zaken een beroep te moeten doen op anderen zorgde ervoor dat het bewustzijn over de eigen positie, de eigen situering van de hulpgevers zich elk moment opdrong. Dit maakte de afstand tussen hulpvragers en hulpgevers glashelder. Ondanks alle meeleven en grote betrokkenheid, was het onmogelijk om je als hulpgever te identificeren met de gezinsleden, want zij bleven achter als jij vertrok.

Tegelijkertijd waren de gezinsleden bepaald niet alleen ontvangers van hulp. Ze nodigden velen uit om mee te eten en waren geweldige koks. Ze deden actief mee in de vieringen en hadden daar vaak een inhoudelijke bijdrage. Vooral hun geloof bleek een grote inspiratiebron en aanstekelijk vuurtje voor de vele aanwezigen in de kapel. Ze lieten soms bezoekers zelfs hun eigen (bijna verdwenen) geloof (her)ontdekken. Ze hadden zorg voor de vrijwilligers. Was er zo sprake van wederkerigheid, van een bondgenootschap tussen hulpgevers en hulpontvangers dat verwijst naar het Rijk van God, waardoor scheve verhoudingen – al is het maar tijdelijk – doorbroken werden?

Bondgenootschap

Ik denk dat zowel in de viering als in de politieke lobby achter de schermen dat bondgenootschap in het zicht van het Koninkrijk gestalte kon krijgen.

Dat de leden van het gezin Tamrazyan heel regelmatig in de vieringen meededen, maakte zichtbaar dat ook zij zich deelgenoot voelden van de beweging om te pleiten voor een verruiming van het kinderpardon en zo recht te doen aan de honderden in Nederland gewortelde kinderen.

Minder zichtbaar, maar niettemin van groot belang voor het slagen van deze verruiming was de politieke lobby, die door een klein groepje mensen in de richting van staatssecretaris en politieke partijen vorm kreeg. Er werden indringende gesprekken gevoerd met ambtenaren van de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) en met leden van de Tweede Kamer. Die gesprekken waren steeds vriendelijk, de gesprekspartners uitten respect voor het kerkasiel en de inzet van de kerken, maar bewogen werd er niet. Wekenlang leek er geen enkel perspectief op een verandering van standpunt, met name van het CDA. Die gesprekken maakten deel uit van dat wonderlijke bondgenootschap dat gezin en kerken en vrijwilligers aangegaan waren, in het zicht van het Koninkrijk.

Dilemma's achter de schermen

Als directeur van Stek was ik intensief bij die gesprekken betrokken en zag ik ook hoe onwrikbaar de standpunten waren. De druk op de Stek-organisatie, die de praktische uitvoering van het kerkasiel op zich nam en bij de lobbybesprekingen betrokken was, werd zeker in de weken na Kerst steeds groter.

Een beleidssecretaris die steeds vaker wel drie nachten per week in Bethel was, een afdelingsmanager, die woordvoerder van het kerkasiel was en meer dan voltijds voor het kerkasiel werkte,

de tweede afdelingsmanager die vele uren bezig was met de planning, coördinatie en ondersteuning van de vele vrijwilligers, de communicatieadviseur die een halve baan had aan alle Twitter- en Facebookactiviteiten, de secretaresses die niet meer aan hun gewone werk toekwamen.

Naarmate het kerkasiel langer duurde en het perspectief op een redelijk snelle oplossing uit het zicht raakte, werd de druk op de mensen en de organisatie steeds groter. Het leidde tot dilemma's. Was het nog wel verantwoord om door te gaan? Konden we het nog wel volhouden? Werd de druk op het gezin niet te groot? Maar stoppen kon toch ook niet?

We konden het gezin niet op straat zetten. Stek zou alle geloofwaardigheid als diaconale organisatie verliezen. Niet alleen naar buiten, maar ook voor alle andere vluchtelingen die een beroep op Stek en Diaconie doen. Dat gewone diaconale werk – de opvang en ondersteuning van honderden ongedocumenteerden en mensen in armoede – moest toch ook doorgaan? Was het gerechtvaardigd om zoveel tijd en middelen in één gezin te steken? Kortom, het was complex.

Afhankelijkheid

Terugkijkend kan ik zeggen dat ik nu zie hoe in die twee laatste weken vóór de omslag van het CDA, het gezin en de organisatoren van het kerkasiel niet alleen bondgenoten waren, maar ook deelden in hun afhankelijkheid van de overheid.

Normaal gesproken heeft een diaconale organisatie voldoende macht en middelen om het nodige te doen, maar in dit geval was ze geheel afhankelijk van besluitvorming die elders lag.

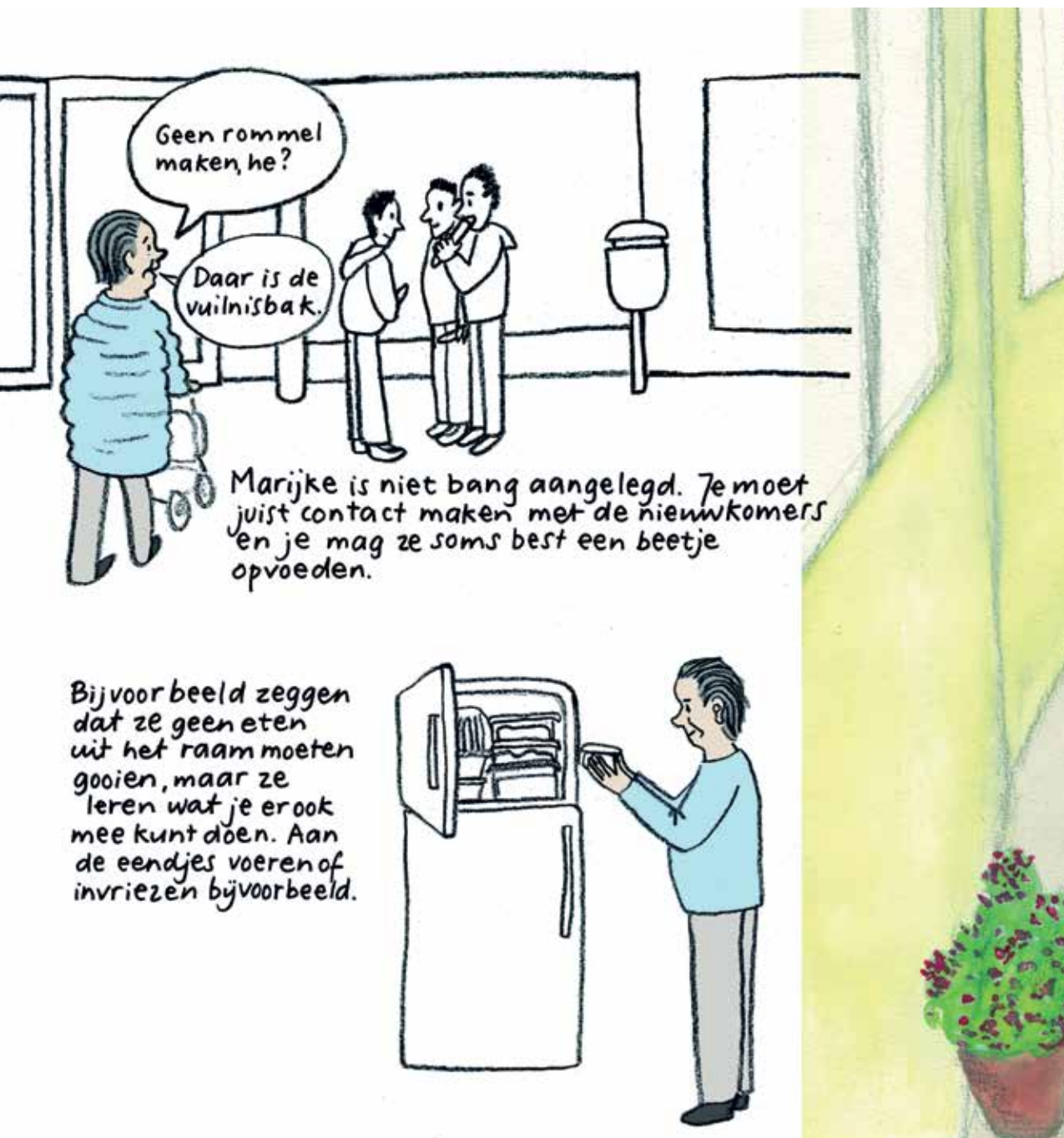
En wekenlange lobby en steun vanuit tal van hoeken leverden lange tijd helemaal niets op. Gezin en organisatoren, hulpvragers en hulpgevers, bleken volledig afhankelijk van een derde partij: overheid en parlement. Dat was in deze mate een nieuwe ervaring voor de organisatie.

Juist deze nieuwe ervaring vraagt naar mijn idee om verdere doordenking. De wederkerigheid werd verdiept tot gezamenlijke afhankelijkheid. Wordt de zo gewenste wederkerigheid inderdaad verdiept wanneer de gevende partij in een situatie komt waarin ze eveneens afhankelijk is? Zo'n positie zoekt een mens niet uit vrije wil en voor een organisatie is het ook geen aantrekkelijk perspectief, maar als de situatie zich voordoet, is er wel een scherper zicht op de geweldige urgentie van de komst van het Koninkrijk en van kleine stappen in de richting ervan. Dus misschien moet die afhankelijkheid toch vaker!

Literatuur

- Crijns, H. e.a. (red.) (2004). *Barmhartigheid en gerechtigheid. Handboek diaconiewetenschap*. Kampen: Kok.
- Meiden, W. van der & Stegeman, D. (red.) (2020). *Wat wonderlijke kerkasiel. De non-stop viering in de Haagse Bethelkapel*. Middelburg: Skandalon.
- Miedema, L.P. (2005). *Wederkerigheid in het diaconaat? Diaconale begripsvorming en relatievorming in het oecumenisch diaconaat*. Gorinchem: Narratio.
- Waarde, R. van (2017). *Oog in oog. Een missiologische studie naar de betekenis van de exposurebenadering in de stedelijke context*. Utrecht: Boekencentrum Academic.

Ineke (drs. H.J.) Bakker was tot begin dit jaar directeur van Stek – voor stad en kerk, de diaconale uitvoeringorganisatie van de Protestantse Kerk en Diaconie in Den Haag.
E ineke.bakker2@gmail.com

Diaconaal pionieren met 'Assen Zoekt'

'Assen Zoekt' is een pioniersgemeente in de Drentse hoofdstad en bestaat inmiddels ruim tien jaar. De gemeente is onderdeel van de Christelijke Gereformeerde Kerken en verbonden met verschillende kerken in Assen. De missionaire, pionierende aanpak leidt ook tot nieuwe diaconale benaderingen.

Twee internationale studenten van de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen bezoeken een zondagse dienst van de pioniersgemeente Assen Zoekt. Een van de eerste dingen die hun opvalt zijn de kleren die op de tafels in de hal liggen. Bij navraag blijken die voor asielzoekers te zijn. Het is een van de dingen die zij noemen als tekenen van diaconie bij Assen Zoekt.

Alternatieve families

Vaak wordt er een scheiding gemaakt tussen pionieren en diaconaat. Pionieren is dan het stichten van een nieuwe geloofsgemeenschap, diaconaat de dienst aan de ander. Het is niet nodig dat daarbij een geloofsgemeenschap ontstaat. Bij Assen Zoekt zijn diaconaat en pionieren echter nauw verweven.

Dat komt onder andere door de huisgroepen. Dit zijn groepen van vijf tot vijftien personen die samen optrekken. Elke huisgroep heeft een eigen missie, voor een buurt of een specifieke groep mensen. Meestal wordt er veel samen gegeten, wordt er bijbelstudie gedaan en zijn er gezellige activiteiten op de eerste zondag van de maand of op andere momenten.

Binnen Assen Zoekt zijn er zo'n vijftien huisgroepen. Een aantal huisgroepen vormen samen een netwerk. De wijk Vredeveld bijvoorbeeld heeft vijf huisgroepen die samen het netwerk Vredeveld vormen.

Diaconaat en pastoraat vinden vooral plaats in de huisgroepen. Er zijn wel diakenen en ouderlingen, maar die staan op de achtergrond. In de huisgroepen komen mensen van verschillende culturen, maatschappelijke klassen, generaties en genders samen. Diaconale thema's die spelen, worden in de huisgroep zelf aan de orde gesteld. Denk bijvoorbeeld aan armoede, eenzaamheid, psychiatrische problemen, relatieproblemen.

Huisgroepen zijn bedoeld als alternatieve families van mensen die met elkaar willen optrekken en elkaar bijstaan. Zo wordt er bijvoorbeeld schoongemaakt bij iemand thuis, gewandeld, gesproken met mensen die wat extra aandacht nodig hebben of gekookt voor iemand die met een gebroken been op de bank zit. Voor zorgvragen die de draagkracht van de groep overstijgen is een speciale zorgcoördinator aangesteld, die contacten verzorgt met andere maatschappelijke instellingen. Bij de zorg voor

kwetsbare mensen wordt de eigen kracht van mensen aangeboden. Gemeenschappen zoals de huisgroepen worden in staat gesteld om elkaar te helpen.

Vier relaties

Huisgroepen beschouwen we binnen Assen Zoekt als volledige vormen van kerk-zijn. Het zijn kleine *missional communities* die samenwerken. In navolging van onder meer Michael Moynagh (2012) werken we met 'de vier relaties': 'boven', 'binnen', 'buiten' en 'van'. Een groep kun je kerk noemen als de groep een relatie met God zoekt (boven), medegelovigen met elkaar verbindt (binnen), gericht is op de wereld (buiten) en ook aanspreekbaar wil zijn en verbonden wil zijn met de bredere kerk (van).

Diaconaat wordt meestal bij de 'buiten'-relatie gerekend. De ervaring leert dat echter bij Assen Zoekt 'buiten' en 'binnen' nogal eens door elkaar lopen. Als een huisgroep zich serieus verbindt met een doelgroep of buurt, dan zullen ook de diaconale uitdagingen en kwaliteiten van deze doelgroep of buurt de dagelijkse gang van de leden van de huisgroep gaan bepalen. Ook 'boven' zal worden gestempeld door deze ervaringen. En als er een levende 'van'-relatie is, brengt de huisgroep deze uitdagingen en kwaliteiten ook binnen in de bredere kerk. Een voorbeeld.

- *Bij de zorg van kwetsbare mensen wordt de eigen kracht aangeboden*

De huisgroep Philoxenia richt zich op asielzoekers. Zij organiseren met en voor asielzoekers activiteiten, zoals maaltijden en Alpha-cursussen en regelen praktische zorg.

Door deze activiteiten is heel Assen Zoekt veranderd. In de zondagse diensten komen nu gemiddeld zo'n dertig tot veertig asielzoekers, meestal Farsi-sprekende mensen uit Iran. Tijdens de kerkdienst is er vertaling in het Engels en in het Farsi. Er worden liederen in het Farsi gezongen.

Ook buiten de zondagse dienst ontstaan er contacten. In de jongerengroep trekken asielzoekers en geboren Nederlanders met elkaar op. Er ontstaan vriendschappen.

Een van de jongere deelnemers is onder de indruk van het vluchtverhaal van zijn Afghaanse vriend Samuel. Hij maakt in het kader van zijn opleiding een film over Samuels vluchtverhaal en de problemen die hij heeft met de IND. De film wordt getoond op verschillende plekken, in de hoop dat meer mensen compassie krijgen met asielzoekers en de moeilijke omstandigheden waarin zij verkeren. Het geloof van Samuel is een voorbeeld voor de jongeren, die getroffen zijn door zijn vasthoudendheid en hoop.

Delen en ontvangen

Het voorbeeld bevat verschillende aspecten van diaconaal handelen. Er wordt praktische zorg geleverd (de kleren die de studenten opmerkten), maar er is ook sprake van handelen met het oog op rechtvaardigere verhoudingen in de samenleving (de film). Dit diaconale handelen doordeesemt het hele kerkelijke leven, niet alleen dat van de huisgroep. Ook de liturgie op zondag verandert erdoor. Het contact met

- *Het uitgangspunt is: iedereen heeft wat te delen, iedereen heeft wat te ontvangen*

asielzoekers zoals Samuel kleurt het geloof van de andere deelnemers.

Deze aandacht voor diaconaat is niet uniek voor Assen Zoekt. Ook bij veel andere pioniersgemeenten gaat de vorming van een geloofsgemeenschap en diaconaal handelen hand in hand. Bij Assen Zoekt merken we dat veel mensen eerst vrijblijvend contact maken. Ze worden uitgenodigd voor een maaltijd of andere gelegenheid. Als er relaties groeien ontstaat bij sommigen ook het verlangen om meer te leren over het christelijk geloof. IN de afgelopen jaren zijn er tientallen mensen – kinderen en volwassenen – gedoopt.

De huisgroepen vormen een logische context voor allerlei vormen van diaconale hulp. Vaak noemen mensen dit geen diaconaat, maar het is het wel. Bij Assen Zoekt is diaconaat niet alleen iets voor speciale functionarissen, maar iets waar mensen in de huisgroep samen verantwoordelijk voor zijn.

De kracht van huisgroepen is de wederkerigheid. Het uitgangspunt is: iedereen heeft wat te delen, iedereen heeft wat te ontvangen. Ook mensen die via een diaconale activiteit bij Assen Zoekt betrokken raken, vinden het belangrijk om zelf uit te delen. Deze wederkerigheid verandert niet alleen de anderen, maar ook jezelf. De ander wordt niet alleen object, maar ook subject: iemand die jou iets te bieden heeft. Zo worden heel verschillende mensen onderdeel van het 'wij' van de huisgroep of de hele kerk.

Literatuur

- Moynagh, M. (2012). *Church for every context: An introduction to theology and practice*. Londen: SCM Press.
- Meulen, M. van der & Setz, R. (2019). *Een kerk die kan. Zoek de bloei van je buurt*. Assen: 3DM International.

Marten (dr. M.) van der Meulen is godsdienstsocioloog aan de Protestantse Theologische Universiteit en wetenschappelijk beleidsmedewerker voor de Protestantse Kerk in Nederland.
E mvandermeulen@pthu.nl

Rudolf (R.) Setz is pionier/voorganger van Assen Zoekt en Diaconaal consultant Binnenland voor de Christelijke Gereformeerde Kerken.
E r.setz@cgk.nl

In dit appartement woont ze nu tien jaar. In het begin voelde het als een vakantieappartement. In de zomer zit ze vaak op de galerij te kijken naar de kinderen die beneden spelen.

Ze kan moeilijk stilzitten en is graag met haar handen bezig. De woning hangt vol met haar diamond paintings. Die maakt ze thuis of bij De Wollige Club in de Boog, het buurtcentrum waar ze vaak te vinden is. Ze ontmoet er Overvechters uit alle windstreken. We zijn allemaal mensen, zegt ze.

Ze woont met plezier in Overvecht maar gaat ook graag op reis. Al drie keer is ze in Australië geweest om familie op te zoeken die ze lang uit het oog was verloren. Haar zoon had ze via Face book opgespoord. In februari gaat ze met haar kleindochter naar New York.

‘Deel je Tafel’ voor een leefbare samenleving

Vluchtelingen zoeken een plek in onze samenleving. Veel kerken bieden hen graag een uitweg uit eenzaamheid door hen uit te nodigen voor een maaltijd. Kerk in Actie, de diaconale organisatie van de Protestantse Kerk in Nederland, wil deze plaatselijke acties met elkaar verbinden en stimuleren via de actie ‘Deel je Tafel’. Deze maaltijden blijken niet alleen een inspirerende vorm van diaconale praxis te zijn, maar ook een perspectief te openen op een samenleving waarin werkelijk met elkaar samen geleefd kan worden.

Kunnen we vanuit de kerk niet laten zien dat er meer draagvlak is in Nederland voor gastvrije opvang van vluchtelingen, vroegen we ons begin 2017 bij Kerk in Actie af. Hoe kunnen we de inzet van plaatselijke kerken voor vluchtelingen ondersteunen en hen helpen de stap te zetten van ‘iets doen voor een ander’ naar ‘ontmoeting met de ander’?

De maatschappelijke situatie vroeg erom. In 2015 zorgde de komst van vluchtelingen voor veel negatieve reacties in de samenleving, maar genereerde op veel plaatsen ook een gebaar van gastvrijheid. De spanning ebde weg, al bleven de negatieve geluiden. Uit onderzoek in 2017 bleek dat 94 procent van de vluchtelingen in Nederland meer Nederlandse vrienden wil, maar dat dit lastig blijkt; veel vluchtelingen voelen zich eenzaam.

Op diverse plekken werden al maaltijden gehouden met vluchtelingen. Zo ontstond het idee om vanuit Kerk in Actie landelijk deze beweging te verbinden en verbreden. Het houden van

maaltijden hoort immers bij de kerk. Jezus begon met een klein groepje de maaltijd te vieren, en schroomde niet om met mensen van allerlei slag aan tafel te gaan. Tegelijk is het maaltijd houden in de verbinding met Avondmaal of Eucharistie een kern van christelijk geloof en van het diaconaat. Het delen van brood en wijn verwijst naar de levensweg van Jezus, van het zich verbinden met mensen die naar de rand gemanoeuvreerd zijn. Zo ging de landelijke actie van start, eerst als ‘Tafels van Hoop’ en al snel onder de uitnodiging van ‘Deel je Tafel’.

Voor herhaling vatbaar

Met Deel je Tafel organiseren plaatselijke kerken op 18 december, de Internationale dag van de migrant, of op 20 juni, Wereldvluchtelingen-dag, een maaltijd samen met vluchtelingen – of zogenoemde ‘nieuwe Nederlanders’ als ze een verblijfsstatus hebben.

In december 2017 deden bijna vijftig gemeenten mee en gingen er zo’n drieduizend mensen

aan tafel. Ook in december 2018, juni 2019 en december 2019 deden tientallen gemeenten mee. Landelijke en regionale media besteedden aandacht aan de actie.

Er zijn bijzondere locaties zoals de Sint-Janskerk in Gouda, de Domkerk in Utrecht en Diaconaal Centrum de Bakkerij in Leiden. In de Domkerk was tevens een tentoonstelling van kunstwerken van een man zonder verblijfspapieren en een begeleidster die elkaar ontmoeten rond bijbelverhalen. In Diaconaal Centrum De Bakkerij stonden vijftien koks uit verschillende culturen garant voor een overheerlijke diversiteit aan gerechten voor tweehonderd deelnemers.

Vaak hebben de deelnemers zelf een grote inbreng in wat er op tafel wordt gezet en gezamenlijk gegeten. Meestal blijft het ook niet bij één keer, maar wordt het evenement herhaald. Zo wordt in Varsseveld nu drie keer per jaar een 'Meet and Eat' gehouden.

Impuls voor diaconaal handelen

Op drie manieren blijkt de actie Deel je Tafel diaconaal handelen te versterken.

Een maaltijd met vluchtelingen organiseren sluit vaak aan bij een bestaande diaconale praktijk. In veel plaatsen hebben kerken al contacten met VluchtelingenWerk of een asielzoekerscentrum. Zo nemen de vrijwilligers van VluchtelingenWerk in de Groningse gemeente Westerkwartier vluchtelingen mee naar de maaltijden die de kerken organiseren.

Deel je Tafel zet ook nieuwe diaconale praktijken in gang. In Montfoort bijvoorbeeld worden 'HapSnap-Aanschuifmaaltijden' met andere activiteiten gecombineerd om statushouders te

helpen bij hun integratie. In het Gelderse Elst werd de gezamenlijke maaltijd in november 2019 onderdeel van een hele 'Over grenzen-week'. Naast met elkaar eten in de veiligheid van een afgebakende groep, waren er informatieve bijeenkomsten en kleurrijke vieringen.

Ook ontstaan er nieuwe verbindingen tussen kerk en samenleving. Kerken zoeken voor de voorbereiding van de maaltijden contact met plaatselijke vluchtelingenorganisaties en andere maatschappelijke organisaties. In Monster deed de diaconie bijvoorbeeld samen met vrouwen-groep LUZ mee en ook een welzijnsorganisatie was betrokken.

Nieuwe perspectieven

Wat zijn de effecten van Deel je Tafel? NRC-columnist Lotfi El Hamidi (NRC, 19 december 2018) prijst het als een positief voorbeeld van hoe religie kan bijdragen aan een leefbare samenleving. De vele verslagen die bij Kerk in Actie binnenkwamen bevestigen dit beeld. Uit alle ervaringen met de gedeelde tafels wil ik hier vier zaken belichten.

Versterking eigenwaarde

De ontmoeting versterkt *de eigenwaarde* van vluchtelingen: mensen worden gezien en gerespecteerd als mensen met een verhaal. Bij Deel je Tafel in Maurik (editie 2018) zei men na afloop:

'Niet alleen de maaltijd was verrijkend. Wat minstens zo verrijkend was dat we met elkaar in gesprek konden over de gewone dingen van het leven.'

Diaken John Meijers uit Ermelo bericht hoe er grapjes werden gemaakt, maar ook serieuze verhalen verteld.

'De gasten waren open over waarom ze waren gevlucht, wat ze hadden meegemaakt en hoe ze hun toekomst zagen. Er werd naar hen geluisterd, ze voelden zich opgenomen. Mooi om de twinkel in hun ogen te zien. Ook de gemeenteleden genoten. Er werd in de dagen erna nog veel over nagepraat. Deel je Tafel brengt mensen samen die elkaar anders niet snel ontmoeten. Je ziet vooroordelen verdwijnen. Mensen ontdekken: hé, jij bent net als ik.'

Ook positief voor de eigenwaarde is dat in veel gemeenten een deel gekookt wordt door de organisatoren, maar dat de gasten ook zelf gerechten meenemen.

Ontmoeting en respect

Met Deel je Tafel wordt ook geoefend in de *ontmoeting van culturen en het respect voor elkaars cultuur*. Zo wordt er regelmatig samen gezongen. Vanuit Maurik (editie 2018) schreef men:

'Er werd een Congolees loflied op God in het Lingala gezongen. Mohammed S. (14 jaar) zong een lied over de verwoestende burgeroorlog in zijn land van herkomst. Een Iraans loflied op Jezus werd gezongen in het Farsi. En acht kinderen zongen 'Dag ster, kleine ster'.

In Twijzelerheide werd samen het Onze Vader gebeden in verschillende talen tegelijk.

Openheid

Een derde aspect is *de openheid* die bij veel deelnemers ontstaat voor wat anderen hebben meegemaakt. Het besef groeit dat de wereld groter is dan jij. De gemeente in Monster verwoordt het zo:

'Het was een mooie avond en we beseften weer eens te meer wat een zegen het is als je in een land woont waar geen oorlog of vervolging is.'

In Hardenberg vertelde iemand van het plaatselijke maatjesproject hoe oude en nieuwe Hardenbergers aan elkaar werden gekoppeld om elkaar beter te leren kennen. Een jonge buddy zei dat haar gezin zo meer open is geworden voor wat er in de wereld omgaat.

Impact op lokale gemeenschappen

Behalve effecten op persoonlijk niveau heeft de actie Deel je Tafel ook impact op de lokale gemeenschappen. Op een dorp bijvoorbeeld is het voor vluchtelingen niet zo makkelijk om erbij te gaan horen.

De reactie uit Zuidhorn (editie 2019) was dat de maaltijd inwoners van Zuidhorn dichtbij elkaar bracht en 'opnieuw een zeer geslaagd initiatief was om elkaar te leren kennen'.

De organisatrice uit Twijzelerheide zegt: 'Vluchtelingen kregen op die manier voor ons een gezicht.'

Vaak ontstaat hierdoor het verlangen elkaar beter te leren kennen en vaker bijeen te komen. Mensen herkennen elkaar ook in het dagelijks leven in het dorp.

Vanuit Maurik kwam het bericht: 'Op maandag 7 oktober 2019 hebben we weer Deel je Tafel gehad. We waren met 70 personen, meer dan de helft had een migratieverleden. Opmerkelijk was dat iedere aanwezige heeft kennisgemaakt met mensen met wie je in de gewone maatschappij nooit kennis gemaakt zou hebben. In de winkel herkennen steeds meer mensen elkaar.'

En een deelneemster uit Varsseveld zei:

‘Er zijn ook allerlei niet-zichtbare gevolgen van de Meat and Eat. Dan horen we via-via dat mensen op kraambezoek zijn geweest bij een jonge vrouw. Ze hadden elkaar bij de Meet and Eat ontmoet. Dat is toch prachtig?’

Vanuit deze nieuwe gemeenschapsvorming krijgen mensen perspectief en soms zelfs een baan.

In Hardenberg is naar aanleiding van Deel je Tafel het project *De Buurtkamer* gestart: vrouwen ontmoeten elkaar iedere week in een buurthuis. Naar aanleiding van een tafel in Zuidwolde kreeg een Syrische vluchteling die graag zwemt een baan als badmeester.

Impact

Door maaltijden te organiseren met vluchtelingen creëren plaatselijke kerken met diaconale praxis ook nieuw diaconaal perspectief. Ontmoetingen met tot dan toe misschien vreemde ‘anderen’ hebben dankzij een ogenschijnlijk eenvoudig middel als een maaltijd, impact op de manier waarop mensen naar zichzelf kijken en de nieuwkomer in onze samenleving bezien. En dat heeft ook positieve gevolgen voor de ruimere gemeenschap.

Karel (drs. K.) Jungheim is specialist vluchtelingen en migranten bij Kerk in Actie binnenland.
E j.jungheim@protestantsekerk.nl

TIPS BIJ HET THEMA

Deel je Tafel

www.kerkinactie.nl/deeljetafel biedt materiaal om een Deel je Tafel op te zetten. Ieder kan zijn of haar plaatselijke actie aanmelden. Geef ook het aantal deelnemers door; wie weet is uw tafel de langste tafel van Nederland.

Vluchtelingen en kerkasiel

- *Geloven voorbij grenzen. Over de kerkelijke betrokkenheid bij vluchtelingen en asielzoekers*, Bezinning 61, Brochure Raad van Kerken Nederland, Amersfoort, 2019
- www.raadvankerken.nl/nieuws/2019/10/bredere-bijbelse-fundering/
- STEK – voor Stad en Kerk www.stekdenhaag.nl
- Willem van der Meiden & Derk Stegeman (red.), *Dat wonderlijke kerkasiel. De non-stop viering in de Haagse Bethelkapel*, Middelburg: Skandalon, 2020

Cursus ‘Bloeiend diaconaat’

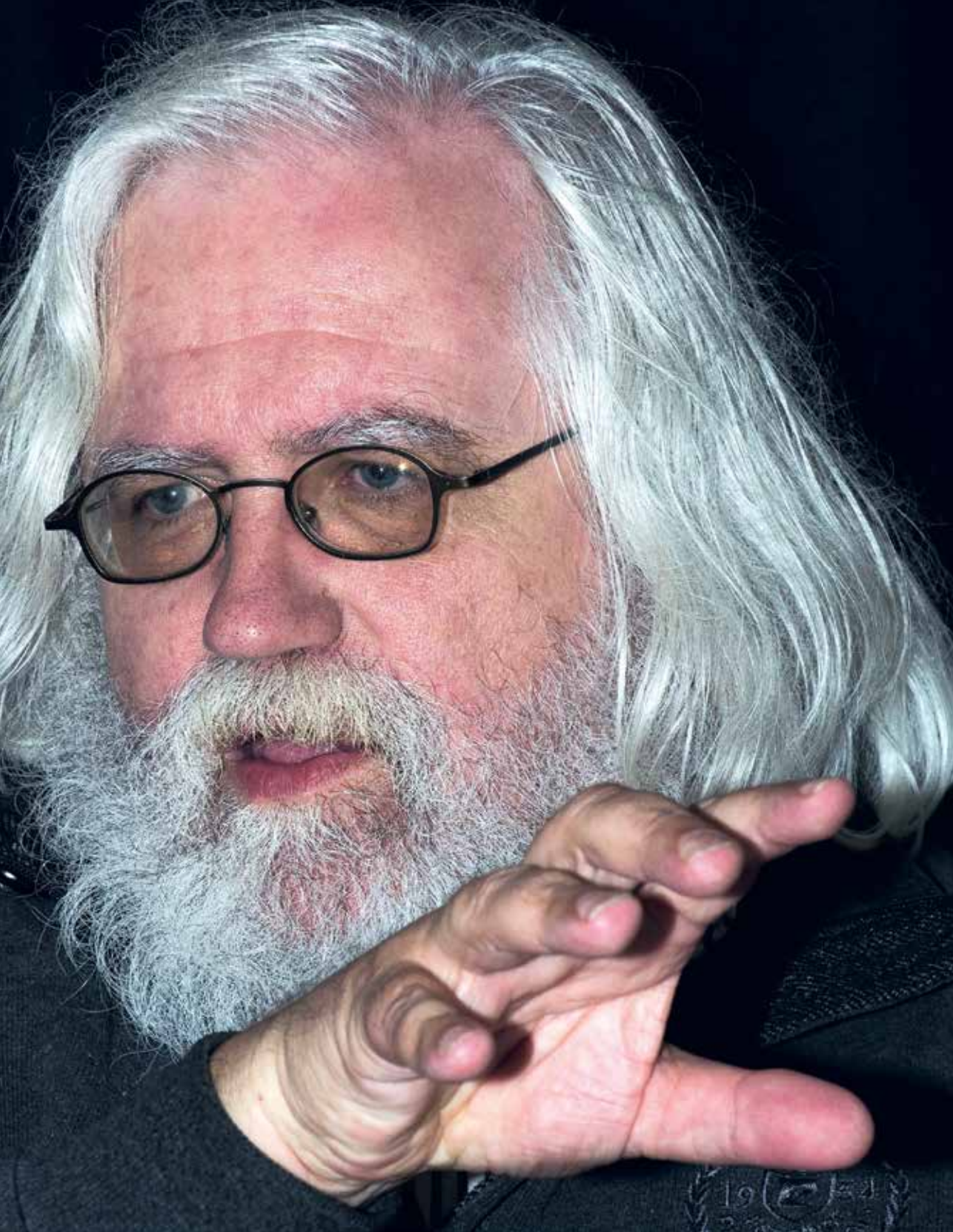
Al eerder ontwikkelde het Diaconaal Steunpunt van de GKV, CGK en de NGK een cursus voor diakenen. In drie avonden komen thema’s als; - de diaken als verbinder - diaconie en het koninkrijk van God - en de diaconale gemeente aan bod. Met een praktische handleiding en negen korte filmpjes. Deze cursus kan een diaconie zelf verzorgen maar ze kunnen ook een beroep doen op deskundige begeleiders. diaconaalsteunpunt.nl/bloeiend-diaconaat/

Cursusmateriaal rkdiaconie.nl

Op het katholieke erf is er via de website rkdiaconie.nl een schat aan cursusmateriaal te vinden onder het kopje ‘leren’, zij het dat dit cursusmateriaal beter toegankelijk gemaakt kan worden.

‘Training Diaconaat’ Protestantse Kerk

Voor beginnende en ervaren diakenen heeft de Protestantse Kerk in Nederland in 2019 een nieuwe training Diaconaat ontwikkeld. De training is een combinatie van e-learning en twee bijeenkomsten. In de e-learning staat centraal: - eigen motivatie en rol in het diaconaat - binnenlands diaconaat met de thema’s vluchtelingen en armoede - buitenlands diaconaat / wereldwijd onrecht - zin en onzin van een beleidsplan - goede verdeling van financiële middelen - het stimuleren van een diaconale houding bij uw gemeenteleden en commissies In de bijeenkomsten wordt de aangereikte theorie toegepast in uw eigen context onder de deskundige begeleiding van een trainer. Diakenen kunnen er ook voor kiezen alleen het e-learning gedeelte te volgen, wat in deze tijden van corona misschien een goede invulling van de tijd is. www.protestantsekerk.nl/training/diaconaat

Hoogleraar Erik Borgman:

‘Diaconie laat zien dat er een andere wereld mogelijk is’

Erik Borgman (1957) is hoogleraar Theologie van de Religie en directeur van het Tilburg Cobbenhagen Center van de Universiteit van Tilburg. Ook is hij leken-dominicaan. In zijn denken is hij sterk beïnvloed door de katholieke bevrijdingstheologie. Vrij Nederland selecteerde hem in 2008 als een van de meest innovatieve denkers van Nederland. In 2012 werd hij uitgeroepen tot Theoloog van het Jaar

Zou u om te beginnen iets over uw leerstoel kunnen vertellen?

Formeel heet mijn leerstoel nog steeds Theologie van de Religie, in het bijzonder het Christendom. Men wilde de traditionele termen niet gebruiken, en tegelijkertijd de insteek vasthouden. In traditionele termen zou mijn leerstoel fundamentele theologie en dogmatiek heten.

Zelf ben ik op een gegeven moment gaan zeggen dat ik Publieke Theologie doceer. Ik zeg wel eens ironisch: ‘Ik heb mijn leven lang mijn best gedaan kamergeleerde te worden, maar dat is nooit gelukt.’ Ik ben op de een of andere manier altijd terechtgekomen op allerlei openbare plekken en discussies. In beginsel met vreugde: het is niet altijd leuk om op vreemde grond te staan, maar in beginsel is het goed. Vandaar: Publieke Theologie.

Nu is er veel discussie over wat Publieke Theologie is. Sommigen vinden dat theologen zich dan moeten aanpassen aan wat in een seculiere samenleving in de publieke ruimte gezegd kan

worden. Ik vind wel dat we de theologie publiek moeten maken, maar precies als theologie. Mijn boek *Leven van wat komt* (2017) en al eerder *Overlopen naar de barbaren* (2011) zijn pogingen te laten zien wat de maatschappelijke impact van religie en theologie kan zijn. In mijn ervaring snijdt dat je niet van de publieke ruimte af. Rond deze boeken heb ik binnen veel maatschappelijke terreinen opgetreden.

Maar tegelijkertijd heb ik mijn oude vak eigenlijk nooit verlaten. Ik probeer nu in een drietal boekdelen een kleine dogmatiek te schrijven: een samenvatting van waar het christelijk geloof volgens mij over gaat, uitgelegd voor het forum van de hedendaagse cultuur: *Alle dingen nieuw. Een theologische visie voor de 21ste eeuw.*

- *‘Heel veel dingen, juist ook over religie en levensbeschouwing, weten we simpelweg niet’*

Als ik u goed beluister, kijkt u naar de bijdrage die theologie kan leveren juist in de publieke ruimte. Kan die volgens u nog groter zijn dan die al is?

Inhoudelijk zeker. De theologie heeft iets belangrijks te zeggen. Maar ik ben zelf niet erg positief over de manier waarop we onszelf zijn gaan presenteren, de afgelopen tien jaar. Ik vind dat wij veel te veel onze oren hebben laten hangen naar wat we dachten dat de samenleving van ons vroeg.

In de gezondheidszorg kun je goed zien wat het probleem is. Wij dachten dat we geestelijk verzorgers niet meer kerkelijk moesten opleiden, maar dat we ze een eigen vak moesten geven. Voor je het weet verdwijnt dan juist het eigene van de geestelijk verzorger. De geestelijke verzorger ziet zichzelf steeds meer als functionaris in dienst van het ziekenhuis en vergeet dat zij of hij een levende herinnering is dat er niet alleen lichamen in het ziekenhuis liggen, maar ook zielen. Men wil weg van de kerk, maar denkt niet na over waar men naartoe beweegt. We zeggen dan dat religie en zingeving niet meer afhankelijk zijn van instituties, maar hier blijkt dat ze van de ene institutie naar de andere gaan. Niet meer van de kerken, maar van het ziekenhuis. Is dat een goede ontwikkeling? En voor wie dan? Dit soort vragen worden nauwelijks gesteld.

Hoe kan de theologie haar bijdrage dan toch vergroten?

Door zich scherper te realiseren wat het betekent theologie te zijn. Natuurlijk moeten we niet simpelweg blijven doen of zeggen wat wij eerder deden of zeiden. Geestelijke verzorging,

• *Veel te veel onze oren laten hangen naar wat we dachten dat de samenleving vroeg*

pastoraat, prediking: het is nu iets anders dan in de jaren 1980. Theologie is ook anders. Maar ze is geen religiewetenschap en we hebben onszelf ‘verreligiewetenschappelijk’. Neutraliteit en breedte: we dachten dat daar vraag naar was en daar de studenten zaten. De ironie is dat zelfs dat laatste niet waar bleek: de religiewetenschappen hebben het helemaal niet makkelijk en op veel plaatsen doet de klassieke theologie het beter dan de opleiding religiewetenschap.

Maar afgezien daarvan: ik vind echt dat er foute keuzes gemaakt zijn. Het is voor mijzelf een grote frustratie en ik ben hierover niet bepaald neutraal. Wij hebben op het verkeerde paard gewed en doen dat nog steeds. We willen mee met de ontwikkelingen binnen de academie, willen relevant zijn en gerespecteerd worden. We wilden ons deel aan gefinancierde onderzoeksprojecten. Het gevolg is dat we als discipline geen duidelijk identiteit hebben en dat we ook niet mee kunnen met andere disciplines. Ik vind dat heel pijnlijk. De theologie is nergens en dat is in belangrijke mate onze eigen schuld. We hebben dingen opgegeven die we nu niet meer terugkrijgen en we hebben niet opgelet op wat er met ons gebeurde.

Wat heeft u persoonlijk gedaan om de theologie de goede richting op te sturen?

Vanaf mijn inauguratie in 2008 heb ik gepleit voor een offensieve publieke aanwezigheid en heb die ook geprobeerd te realiseren.

De theologie is voor iedereen en dat geeft verplichtingen. Dat betekent dat we iets moeten zeggen dat te begrijpen is en niet alleen voor kerkmensen betekenisvol. Maar dat betekent niet dat we altijd op onze knieën moeten zitten. Als mensen niet zomaar meer begrijpen wat ‘genade’ is, dan moeten we niet besluiten dat woord maar niet te gebruiken. Dan moeten we beter uitleggen waar het voor staat. Ik heb theologie proberen te beoefenen als vanuit en met religieuze visies en ideeën denken. Religiewetenschap is denken over religie, theologie is religieus denken.

Nu is het thema van *Handelingen* deze keer ‘diaconaat’. Diaconaat laat zich op vrij letterlijke wijze vertalen als ‘zich dienstbaar opstellen’. In hoeverre stelt de theologie zich dan nu te dienstbaar op?

Je kunt christelijk gesproken niet makkelijk te dienstbaar zijn. Jezus waste op Witte Donderdag de voeten van zijn leerlingen en stelde daarmee een voorbeeld. Een van de misverstanden van moderniteit is echter dat mensen altijd weten wat ze nodig hebben. Maar dienstbaarheid is lang niet altijd doen wat mensen zeggen dat ze willen. Dat is de dienstbaarheid van de markt: als mensen blauwe auto’s willen maken wij blauwe auto’s. Uiteindelijk is dat geen dienstbaarheid, maar proberen voordeel te halen uit de situatie.

We denken maatschappelijk gezien veel te

• *Ik waarschuw diaconale groepen altijd op te passen als ze te populair worden*

makkelijk dat we begrijpen wat er aan de hand is en dat we alleen maar de logische volgende stap hoeven te zetten. Maar heel veel dingen, juist ook over religie en levensbeschouwing, weten we simpelweg niet. Daar de manier waarop doorgaans onderzoek doen, weten we bijvoorbeeld heel goed wat mensen niet meer geloven, maar niet goed wat ze wel geloven. Daarom zien we overal secularisatie waar die misschien wel helemaal niet is.

Ten tijde van de coronacrisis gebeuren dingen die ons aan het denken zouden moeten zetten. In de Mariakapel van de kerk waar ik naast woon, in een wijk in Utrecht, werden bij het begin vna deze crisis heel veel kaarsjes opgestoken. Hoe moet je dit soort latente volksreligiositeit middenin een geseculariseerde wijk van gegoede burgers begrijpen? Dienstbaarheid is in ieder geval niet de clichés over onze culturele ontwikkeling bevestigen.

Wat is dienstbaarheid volgens u dan wel?

Dienstbaarheid is naar mijn mening juist dat je mensen helpt om beter te weten wat ze nodig hebben en wat ze verlangen. Als wij als theologen niet meer begrijpen dat dit niet steeds aan de dag ligt, dan laat dat zien dat wij ons eigen vak niet kennen. Het traditionele idee dat geloof op openbaring gebaseerd is, bewaart het besef dat wij wat fundamenteel is voor ons leven niet zomaar kennen en voorzien. Natuurlijk moeten we vervolgens nadenken en discussiëren over wat ‘openbaring’ dan is en in onze situatie kan zijn, maar een christendom dat niet gelooft in dienst te staan van een waarheid die van God is en dat alleen deze waarheid ons kan vrij maken, is haar kern

kwijt. Jezus' lijden, dood en verrijzenis onthult het mysterie van de kosmos: daar begint de christelijke theologie te denken. Je kunt dat begin niet ongestraft overslaan.

Slaat het diaconaat dat begin over?

Dat gevaar is er. Ik waarschuw diaconale groepen altijd op te passen als ze te populair worden. Als de gemeentelijke overheid ineens naar de kerken toekomt en zegt dat ze zo belangrijk zijn. De gemeente heeft iets anders voor ogen dan jij als kerk voor ogen zou moeten hebben. Maar er is aan de kerk een enorme verslaving aan belangrijk gevonden worden. Alsof je pas van betekenis bent als gemeentambtenaren het belang zien van wat je doet. Maar de gemeente kijkt vooral naar de kerken omdat ze weet dat kerken aan vrijwilligers weten te komen, terwijl dat bestuurders en beleidsmakers vaak niet lukt. Maar de kerken moeten natuurlijk niet de vrijwilligersleveranciers van de gemeente zijn.

Moet de kerk de gemeente dan ontwijken?

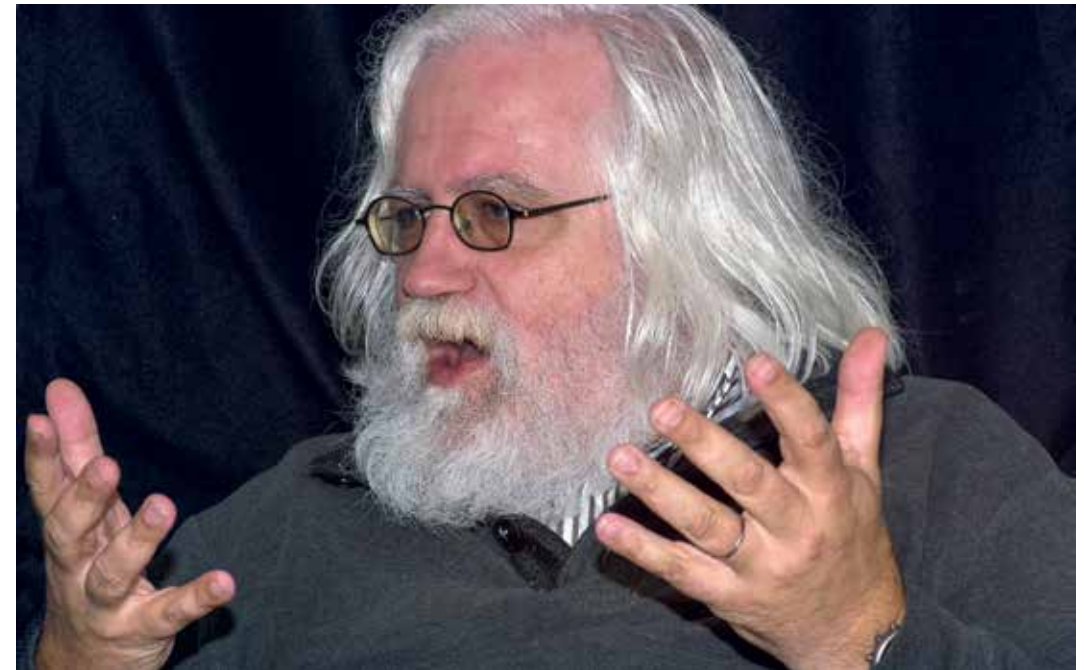
Nee, maar de kerk moet zich niet aan de gemeente – of aan welke overheid dan ook – overleveren. Beide hebben een fundamenteel ander doel. De gemeente is er voor om de sociale orde te handhaven. Geen overlast, geen opstand, harmonie en sociale cohesie. Gezien vanuit de kerk is diaconie symbolisch handelen. In kerkelijke zin is diaconie geen hulp, in de zin van dat we denken dat we de armoede de wereld uit kunnen en moeten helpen – al zou dat heel mooi zijn, natuurlijk. Diaconie laat zien dat de orde in het Koninkrijk van God heel anders is dan de wereld nu in elkaar zit. Dat daar de bui-

• *‘De uiteenlopende vormen van presentiepastoraat laten goed zien dat de betekenis van diaconie in de symbolische sfeer ligt’*

tenstaanders geen buitenstaanders zijn, maar degenen waar het om draait. Concreet diaconaal werk is een manier om te laten zien dat een andere wereld mogelijk is, en beter en in zekere zin zelf logischer dan de bestaande wereld.

Dat diaconie niet hetzelfde is als sociale hulp, dat zijn we in het kielzog van de opbouw van de verzorgingsstaat misschien wel goeddeels vergeten. De diaconie is zichzelf in de jaren 1970 en 1980 steeds meer gaan zien als vorm van sociale hulp en is grotendeels het gevoel kwijtgeraakt voor het symbolische aspect van wat zij doet. Maar je ziet ook dat succesvolle diaconale activiteiten dat symbolische aspect sterk hebben. Een opvanghuis voor dak- en thuislozen dat goed functioneert, doet bijvoorbeeld veel meer dan mensen aan bed, bad en brood helpen. Ze laten zien dat mensen die om wat voor reden dan ook nergens wonen, er wél bij horen. Zij worden als mensen aangesproken die ook een bijdrage te leveren hebben en niet alleen als een probleem benaderd.

De uiteenlopende vormen van presentiepastoraat laten goed zien dat de betekenis van diaconie in de symbolische sfeer ligt. Blijven, belangstelling hebben, mensen opzoeken opdat je ze moeite waard vindt en ja, als ze dan een probleem hebben, dat probleem helpen aanpakken. Maar het is natuurlijk altijd makkelijker om een project te schrijven waarin je concrete problemen aanwijst die je vervolgens belooft op te lossen.

In de jaren 1970 en 1980 kon je zo gemakkelijk aan geld komen en veel diaconale organisaties werden heel goed in het schrijven van succesvolle subsidieaanvragen. Maar in feite bouwden ze zich zo in feite natuurlijk om naar het beeld dat de subsidiegevers van ze hadden. Vervolgens trok de overheid zich in de jaren 1990 als financier terug, omdat er geen geld meer was. Wat eerst zelfdragende organisaties van vrijwilligers waren, bleken toen echter niet meer te kunnen functioneren zonder subsidiegelden. Ze waren hun eigen stuur kwijtgeraakt en hadden klaarblijkelijk het hart van hun werk verloren. Dat hart heeft ermee te maken dat 'God anders kijkt dan een mens', zoals de Bijbel het zegt. Waar de hulpverlening probleemgevallen ziet, ziet de diaconie als het goed is kinderen van God met een oneindige waardigheid en een ongekend potentieel.

Zijn mensen vandaag de dag dan nog wel ontvankelijk voor zo'n symbolische benadering van diaconie?

Ja, maar niet zomaar. Als je de samenleving en de kwesties die erin spelen goed analyseert, zie je eigenlijk een enorme behoefte aan symbolen. Op dagen als Koningsdag zie je dit altijd weer. Kijk ook naar de acties die tijdens de coronacrisis de waardering voor zorgverleners uitdrukken. Kijk naar de stille tochten bij uitbarstingen van geweld.

Dus ja, mensen zijn erg gevoelig voor symboliek. Maar dat betekent natuurlijk wel dat je er ook een verhaal bij moet hebben, dat er een visie onder moet liggen. Dat betekent zeker niet dat je alles moet uitleggen, maar je symboliek moet wel doorzichtig zijn. De vraag is dus niet of er behoefte is aan symboliek en of we als

kerk betekenisvolle symbolen in huis hebben. De vraag is hoe wij die symbolische realiteit in de huidige context geloofwaardig kunnen communiceren. En daarbij moeten we nagaan of we zelf nog wel geloven in wat we symboliseren. Doe iets waarvan je zelf gelooft en duidelijk kunt maken dat het betekenisvol is. Dat zal hoe dan ook communiceren. In de huidige coronacrisis zien we de kerken ook weer op een heel andere manier in beeld komen. Het gelovige geluid klinkt aan tafel bij de bekende praatprogramma's.

Dus we gaan mee in het marktdenken van vraag en aanbod, terwijl we er ook mee zouden moeten breken.

Voor een deel is het onvermijdelijk dat we erin meegaan. Onze samenleving is als een markt georganiseerd. Daar kunnen we niet zomaar mee breken.

Het wordt pas echt ingewikkeld wanneer het marktdenken naar binnen slaat: als je zelf gelooft dat je alleen van belang bent als anderen je van belang vinden. Moet iemand anders ons nou gaan vertellen wat van waar wij ons leven aan wijden van belang is? Het is mooi wanneer anderen het belang zien van wat ik doe, maar ik doe het omdat ik geloof dat het van belang is, niet omdat ik er applaus voor krijg.

Ik denk echt dat we hier worden geconfronteerd met de naweën van de verzorgingsstaat. Tijdens de opbouw daarvan gingen de kerken zich profileren als het 'publieke geweten' van de verzorgingsstaat. In de jaren 1970 ging Nederland zichzelf op een nieuwe manier zien als een morele samenleving, een voorbeeld van sociale betrokkenheid voor de rest van de wereld.

De kerken werden daar de stem van. Daarom kwam op dat moment ook de oecumene goed van de grond, want voor die functie deden de klassieke kerkelijke verschillen er niet meer toe. De kerken vonden dat samenwerking ze meer slagkracht gaf.

Inmiddels is de verzorgingsstaat ingestort en weten de kerken niet goed meer wat ze zijn en hoe zij zich moeten profileren. Het idee uit de jaren 1970 dat de kerk relevant moet zijn, gaat ervan uit dat de kerk een macht is en de samenleving op sturing vanuit de kerk zit te wachten. Het grote verschil tussen toen en nu is dat de kerk geen macht meer is en de samenleving nergens meer op zit te wachten. Zij heeft allerlei nieuwe sturingsmechanismen ontwikkeld. Veel kerkmensen willen nog altijd de samenleving dienen op een jaren-zeventig-manier. Dat is gedoemd te mislukken.

Juist nu moeten we ons niet aan de gebruikelijke manier van denken onderschikken en daarbinnen dan van betekenis zijn. Waar de huidige samenleving suggereert dat er maar één manier van kijken mogelijk is, moeten kerk en theologie duidelijk maken dat er alternatieve manieren van kijken zijn die een ander zicht opleveren, andere bestaansmogelijkheden suggereren en mensen anders naar zichzelf laten kijken dan als meer of minder nuttig of productief. Dat moet de diaconie aan het licht brengen en de theologie onderbouwen.

Tom (T.A.H.M.) Lormans MA is historicus en geestelijk verzorger. Hij is als promovendus werkzaam bij het Expertisecentrum Palliatieve Zorg Utrecht.
E tom_lormans@hotmail.com

Datum

28 juni 2018

Universiteit

Protestantse Theologische Universiteit, Groningen

Promotores

Prof.dr. H. Noordegraaf
Prof.dr. H.P. de Roest

Opponenten

Prof.dr. Pieter Boersema, gasthoogleraar
Godsdienstwetenschappen & Missiologie, ETF
Leuven
Prof.dr. Erik Borgman, hoogleraar theologie van de
religie, in het bijzonder het christendom, aan de
Universiteit van Tilburg
Prof.dr. Marcel Barnard, hoogleraar Praktische
Theologie/ Liturgiewetenschap, Protestantse
Theologische Universiteit Amsterdam
Dr. Erica Meijers, docent Praktische theologie /
Diaconaat, Protestantse Theologische Universiteit
Groningen
Dr. Marten van der Meulen, docent Praktische
theologie / Godsdienstsociologie, Protestantse
Theologische Universiteit Groningen
Prof.dr. Hijme Stoffels, em. hoogleraar
Godsdienstsociologie, Vrije Universiteit Amsterdam

*Heilzame presentie.
Diaconale
betrokkenheid als
leeromgeving voor
protestantse kerken*

Leren van diaconale ervaringen

Diaconaat verrijkt en verdiept het geloof van gemeenteleden en gemeenschappen. Wat leren zij van hun diaconale werk en is hiervoor genoeg aandacht in de kerken? Bert Roor stelde deze vragen in zijn proefschrift (2018) en bespreekt hier hoe diaconaal leren op gang komt en wat het brengt.

‘D at heeft hij ook verteld, hij had wel een levensgeschiedenis. Het was wel begrijpelijk dat hij spijt had van bepaalde dingen, want hij had geen leuke dingen gedaan in zijn verleden. Ook wel begrijpelijk hoe een leven dan loopt, hoe dingen dan ontstaan. En dat je dan op die manier reageert, dan vallen stukjes wel op zijn plaats. Daar kun je dan ook wel begrip voor hebben en daar leer je van, dat niet alles koek en ei is bij iedereen en er een heel verhaal achter iemand zit. – Marije (47)

Dit voorbeeld van een diaconaal betrokken kerklid laat zien dat diaconaat een bron van leerervaringen is. Natuurlijk is diaconaal handelen al goed in zichzelf, als het tenminste recht doet aan mensen. Het handelen zelf behoeft geen nadere rechtvaardiging, ook niet vanuit het geloof. Het is immers in zichzelf een daad van geloof en medemenselijkheid.

Maar diaconale ervaringen kunnen daarnaast leiden tot een nieuw perspectief op de naaste, nieuw zelfinzicht, nieuwe vaardigheden en een veranderde kijk op kerk, geloof en samenleving. In mijn promotieonderzoek (Roor 2018) gaven tientallen kerkleden voorbeelden van leerervaringen.

Identiteit herijken

Het bewust leren uit ervaringen kan kerken en gelovigen helpen om de spanning te hanteren tussen identiteit en openheid (Pasveer 1992). Die spanning is gegeven met de onmisbare wisselwerking tussen kerk en context, tussen de christelijke gemeenschap en de cultuur waarvan zij deel uitmaakt.

De identiteit van de kerk ligt fundamenteel verankerd in haar geloof in de Drie-enige God, geloof dat gewekt wordt door de Heilige Geest en gevoed door de omgang met de heilige Schrift, de sacramenten en de bronnen van de christelijke traditie. De kerk is daarvoor een veilige haven.

Maar het is kenmerkend en onmisbaar voor deze identiteit dat zij deze haven moet en wil verlaten om op een open manier wederkerige relaties aan te gaan met medemensen. In de ander komt God ons immers tegemoet, soms expliciet en confronterend, soms

impliciet, in een hulpvraag of een appèl op medemenselijkheid.

Diaconaal handelen gaat gepaard met indringende ontmoetingen en ervaringen. Dat vraagt om persoonlijke en gezamenlijke reflectie om het waarheidsgehalte van de in de kerk gevormde identiteit voortdurend te ijken en herijken. In hoeverre is deze nog steeds waarachtig en houdbaar in het licht van wat er zich afspeelt in de wereld?

In dit artikel laat ik op basis van mijn onderzoek zien wat bepaalt of kerkleden leren uit hun diaconale ervaringen en hoe deze in geloofsgemeenschappen verwerkt (kunnen) worden.

De lerende gemeente

In een casestudy in drie kerken in Veenendaal (Hervormd-Protestantse Kerk in Nederland, Nederlands-Gereformeerd, Evangelisch) heb ik gemeenteleden gevraagd een recente situatie te beschrijven waarin zij extra aandacht, zorg of hulp hadden gegeven aan iemand in hun omgeving. Twee derde van de respondenten kon een voorbeeld geven uit de afgelopen drie maanden (n=332).

De vervolgvraag 'Hebt u iets geleerd uit deze situatie, voor uzelf of voor uw kerkelijke gemeente?' werd door 61 procent bevestigend beantwoord, 14 procent reageerde ontkennend en 25 procent met 'weet ik niet'. Opvallend was dat vrouwen duidelijk positiever scoorden dan mannen (72 om 49 procent). Dit verschil vertaalde zich in een 20 procent hogere score van mannen bij 'weet ik niet' (Roor 2018, 308). Samengevat: binnen de drie kerken hadden vier op de tien gemeenteleden recente diaconale

ervaringen waaraan zij leereffecten konden verbinden.

In aanvulling op deze survey werden bij 36 van de respondenten met recente diaconale ervaringen diepte-interviews afgenomen. De analyse hiervan leidde tot nieuwe inzichten in diaconaal-missionaire leerprocessen in lokale kerken. Daarmee bedoel ik een gemeentebreed leerproces met betrekking tot de identitaire en missionaire vragen die worden opgeroepen door diaconale presentie in de samenleving.

Wordt de leercirkel doorlopen, individueel en gezamenlijk? Wordt het 'diaconale leergeld' dat verscholen ligt in een deel van de gemeente verzilverd en komt dit bijvoorbeeld ten goede aan de missionaire communicatie van de geloofsgemeenschap, zodat de gemeente leert om beter aan te sluiten op mensen in hun omgeving?

Persoonlijke leerpatronen

Het onderzoek maakte duidelijk dat betekenisvolle reflectie afhankelijk blijkt van drie factoren:

- deelname aan diaconale praktijken met impact
- de bereidheid en het vermogen tot reflectie
- het delen binnen veilige plekken.

Door goede vragen te stellen in een veilige omgeving kunnen ook mensen die niet 'als vanzelf' leren geholpen worden om nieuwe, waardevolle inzichten op te doen. Voorwaarde is uiteraard dat zij bereid en in staat zijn om hun verhalen te delen.

Ik ontdekte vier types van persoonlijke leerpatronen: doeners, delers, denkers en donors (Roor 2018, 309).

Handvatten voor diaconale leerprocessen

Gemeenten die aan de slag willen met diaconale leerervaringen, kunnen baat hebben bij de architectuur voor lerende organisaties van Peter Senge (1995). Zijn theorie geeft een kapstok voor bakens, methoden en infrastructuur.

- *Bakens* zijn richtinggevende ideeën die enthousiasme creëren en een gezamenlijk doel.
- *Methoden* zijn vaardigheden en werkvormen die het samen leren bevorderen. Dialogiseren is daarvoor de basis: het methodisch in gesprek brengen van ervaringen en overtuigingen met aandacht voor de eigen innerlijke stemmen (Van de Poll 2016). Daarbij kunnen activerende werkvormen worden ingezet die het samen verwerken van ervaringen leuk en effectief maken (Bijkerk & Van der Heide 2006).
- Ten slotte biedt een *infrastructuur* de voorzieningen die leren mogelijk maken. Met name de beschikbaarheid van agogisch en didactisch competente begeleiders is cruciaal voor het op gang brengen van gezamenlijke leerprocessen.

- *Doeners* zijn diaconaal actief, maar niet gericht op reflecteren en delen. Wat ze leren, leren ze spontaan en ‘al doende’, maar ze zijn zich hiervan niet altijd bewust en houden deze ervaringen meestal voor zichzelf. Ze vinden het lastig om zonder hulp van anderen hun leerervaringen te benoemen en onder woorden te brengen.
- *Denkers* reflecteren actief op hun ervaringen waardoor ze er zelf veel uit leren. Ze delen dit echter niet met anderen, soms uit onvermogen, uit onwil of omdat ze het overdreven vinden. Soms zijn denkers terughoudend; ze vinden dat diaconale ervaringen vertrouwelijk moeten blijven (geheimhouding) of omdat het ongepast is om jezelf in de aandacht te plaatsen. Door in gesprek te gaan kunnen deze belemmeringen mogelijk overwonnen worden.
- *Delers* zijn mensen die enthousiast en uitgebreid over hun ervaringen vertellen aan anderen, maar moeite hebben om hier zelfstandig conclusies aan te verbinden. Door hen goede vragen te stellen kunnen zij meer leerwinst halen uit hun praktijkervaringen. De uitspraak van Marije aan het begin van dit artikel laat zien hoe zij zelfstandig reflecteert op een diaconale ontmoeting en tot een nieuw bewustzijn komt. Velen – en met name mannen – hebben daar echter de hulp van anderen bij nodig.
- De vierde groep, die ik *donors* noem, combineert doen, denken en delen en speelt daarom een speciale rol in het missionair-diaconale leerproces van hun kerk.

Donors opsporen en inschakelen

Deze donors zijn diaconaal actief, kunnen goed zelfstandig reflecteren, zijn bereid om

leerervaringen te delen met anderen en zijn in staat om hun ervaringen en verworven inzichten effectief te communiceren. Dit laatste betekent meestal dat zij ze goed onder woorden kunnen brengen, maar ook op aan andere manieren kunnen communiceren, zoals met liederen of gedichten, verhalen en door middel van creatieve of dramatische expressie.

Kerken die diaconale donors opsporen en aanmoedigen om hun leerervaringen te delen met de gemeente, helpen hiermee hun geloofsgemeenschap in een doorgaand missionair-hermeneutisch leerproces, in het vruchtbaar maken van de spanning tussen identiteit en openheid, die nodig is om op een waarachtige manier kerk te blijven in de cultuur waarvan ze deel uitmaakt.

In de drie kerken uit mijn onderzoek vond ik voorbeelden van hoe donors die bijdrage aan het leerproces leveren. In de hervormde wijkgemeente werden diaconale en missionaire ervaringen twintig weken lang anoniem gedeeld achterop de weekbrief. De NGK bood ruimte aan gemeenteleden om in diensten te vertellen over diaconale ervaringen. In de onderzochte evangelische gemeente trokken enkele leden intensief met elkaar op in een ‘huddel’, een kleine groep die regelmatig samenkomt en de leercirkel doorloopt van ervaren, delen, reflecteren en het geleerde toepassen in de praktijk van alledag.

Een boeiend voorbeeld van een literaire verwerking is *Het naaiatelier*, een boekje van Mirjam van der Vegt dat in 2016 werd uitgebracht als christelijk boekenweekgeschenk. Zij verwerkt daarin haar persoonlijke ervaringen met vluchtelingen in de multi-

culturele gemeenschap Huis van Vrede op Kanaleiland en deelt deze met een breed publiek.

Zo dragen leerprocessen die voortkomen uit diaconale ervaringen bij aan de opdracht van de kerk om vanuit haar eigen identiteit op heilzame wijze aanwezig te zijn in de wereld van vandaag. Ze verdienen daarom serieuze aandacht van kerkelijke gemeenschappen.

Literatuur

- Bijkerk, L. & Heide, W. van der (2006). *Het gaat steeds beter! Activerende werkvormen voor de opleidingspraktijk*. Houten: Bohn Stavleu van Loghum.
- Kock, A. de (2014). Leren geloven: de kerk als leergemeenschap? In: J. Hoek (red.), *De kerk leeft. Vitaal gemeente-zijn vandaag*. Heerenveen: Groen.
- Pasveer, J. (1992). *De gemeente tussen openheid en identiteit. Een open-systeemtheorie als model voor de gemeente ten dienste van haar opbouw*. Gorinchem: Narratio.
- Pol, H. van de (2010). *Harthorend. Luisteren voor professionals*. Ede: Vanbinnenuit.
- Roor, B. (2018). *Heilzame presentie. Diaconale betrokkenheid als leeromgeving voor protestantse kerken*. Utrecht: Boekencentrum Academic.
- Senge, P.M., Kleiner, A., Roberts, C., Boss, R.B., Smith, B.J. (1995). *Het vijfde discipline praktijkboek. Strategieën en instrumenten voor het bouwen van een lerende organisatie*. Schoonhoven: Academic Service.
- Vegt, M. van der (2016). *Het naaiatelier*. Zoetermeer: Mozaïek.
- Well, H. van (2009). Diaconale gemeenteopbouw. In: G. den Hertog & A. Noordegraaf (red.), *Dienen en delen. Basisboek diaconaat* (pp. 235-264). Zoetermeer: Boekencentrum.

Bert (dr. A.) Roor is docent en onderzoeker bij de opleiding Theologie aan de Christelijke Hogeschool Ede (CHE).
E aroor@che.nl

TIPS BIJ HET THEMA

Tweejaarlijks Armoedeonderzoek

Vanaf 2002 geeft het Knooppunt Kerken en Armoede iedere twee jaar een rapport uit over wat kerkelijke diaconieën en caritas-instellingen bijdragen aan het terugdringen van armoede in Nederland, zodat linkerhand toch een beetje een idee heeft van wat de rechterhand doet.

In het rapport uit 2019 becijferden de onderzoekers dat kerkelijke vrijwilligers omgerekend naar loonkosten van ervaren MBO-professionals ruim 40 miljoen euro aan ondersteuning boden.

Daarnaast werd er vanuit kerken en caritatieve instellingen bijna 41 miljoen aan diaconale steun verleend. Opmerkelijk is dat de steunaanvragen en ook de omvang van de verleende diaconale steun ieder jaar verder toeneemt. *Het Armoedeonderzoek 2019 is te downloaden via www.knooppuntkerkenenarmoede.nl*

Praktische Theologie 2017-2019

In de lange lijst van boeken in de hier te bespreken periode 2017-2019, te vinden aan het eind van dit trendbericht Praktische Theologie, neem ik vijf trends waar. De afzonderlijke boeken worden besproken in het Literatuurbericht, dat deze zomer 2020 op de website van *Handelingen* is te vinden. In dit Trendbericht kies ik ervoor om exemplarisch te werk te gaan.

Naast de vijf trends die ik waarneem zijn er de doorgaande empirische onderzoeken, in een stroom aan dissertaties, maar ook in journals als *International Journal of Practical Theology*, *Journal of Empirical Theology*, het Britse tijdschrift *Practical Theology*, het Duitstalige tijdschrift *Praktische Theologie*, het Zuid-Afrikaanse *Theologiese Studies / Theological Studies* en het Nederlandse tijdschrift *Handelingen* met, ook in een aantal bundels, een toenemende diversiteit aan onderzoeksthema's: interreligieuze ontmoetingen, autisme en Gods liefde, lichaamsbeelden van jongeren, intersectionaliteit, de betekenis van spiritualiteit voor het welzijn van *clergy*, christelijke droominterpretatie et cetera (Rooms & Bennett 2019).

In een aantal Duitstalige dissertaties komen eveneens concrete onderwerpen aan de orde: ervaringen van predikanten met collegiale groepen, waaruit blijkt dat voorgangers zeer sterk gehecht zijn aan hun eigen autonomie én bij onzekerheid behoefte hebben aan collegiaal advies, vooral als de groep mede door hen zelf georganiseerd is (Schnelle 2019); voorts, de praktijk van het theologiseren met kinderen (Kunze-Beiküfer); religiositeit en persoonlijke

religieuze en niet-religieuze rituelen van Oost-Duitse jongeren in een sterk seculiere context (Demmrich).

Ook in de bundel *Conundrums in Practical Theology*, die zich heel goed leent voor bespreking in praktisch-theologische onderzoeksgroepen, wordt een diversiteit aan thema's besproken, zij het dat het hier gaat om methodologische en fundamentele, complexe, en daarmee vrijwel 'onoplosbare' problemen, bijvoorbeeld met betrekking tot de theologische dimensie van *practices* (Beaudoin), de kansen en risico's van interdisciplinariteit (Mercer), de verhouding van academische kennis en praktijkkennis (Turpin) of de relatie tussen de beschrijvende en de normatieve taak van de praktische theologie (Stangeland-Kaufman). In zekere zin bouwt de bundel voort op een trend die ik in een vorig trendbericht beschreef, namelijk de telkens opnieuw ervaren noodzaak voor de praktische theologie om zich met haar eigen identiteit bezig te houden.

Ook Ward biedt in *Introducing Practical Theology* een overzicht van het hedendaagse veld. Ward heeft ook aandacht aan hoe christelijke geloofsgemeenschappen, in allerlei

vormen, dus inclusief experimenterende pioniersplekken, selecteren uit theologische tradities.

Eerste trend: concrete ervaringen als bron

De *eerste trend* in de hier besproken periode zie ik in de toenemende aandacht voor het theologiseren door gewone mensen, waarbij concrete ervaringen daarvoor de bron vormen. De verzamelde essays in de nieuwe *Blackwell Reader in Practical Theology* bijvoorbeeld, willen de *theological agency* van mensen serieus nemen en erkenning geven. *Lived theology* is het kernwoord. Praktische theologie richt zich daarbij methodisch op de kennis die in het reflecteren op *lived experiences* wordt opgedolven. Het gaat om praktische wijsheid of *phronèsis* (Miller-McLemore 2019, 209; Walton, in: Rooms & Bennett 2019, 113-125).

Heather Walton bijvoorbeeld onderzoekt de 'her-tovering' ('re-enchantment') van de wereld die leidt naar een 'hermeneutiek van de verwondering'. Zij wil de 'poëzie van het alledaagse' ontdekken, die gepaard gaat met het creëren van *phronèsis*. Zij laat daarbij overtuigend zien, dat zowel de empirische theologie als de feministische (praktische) theologie zich richten op *lived experience* en de hiermee samenhangende morele en religieuze betekenisgeving.

Ook in de bundel *Pastoral Theology and Care*, onder redactie van Nancy Ramsey, vormt het reflecteren op *lived experiences* de focus. Auteurs als Kathleen Greider, Phyllis Shepard en Nancy Ramsey laten hierbij zien hoe religieuze en levensbeschouwelijke pluraliteit, culturele en

etnische diversiteit, en zelfs conflict, evenals de posities die mensen daarin innemen, enerzijds *care* kunnen bemoeilijken, maar anderzijds openheid kunnen creëren voor de ander en voor een vreedzame omgang met elkaar, met openheid voor verschil ('peaceable inclusion of difference', Greider, in: Ramsey 2018, 102).

Theorievorming met betrekking tot intersectionaliteit, ook wel 'kruispuntdenken', blijkt daarbij behulpzaam, ook om binnen gemeenschappen de verschillen tussen individuen en hun verhalen en ervaringen goed waar te kunnen nemen. Het onderzoek van Greider naar een Israëlijs-Palestijns familieforum, waarin de nadruk ligt op het leren luisteren naar elkaars *lived experiences* van pijn en verlies vormt hiervan een indrukwekkend voorbeeld. Ook Shepard, in haar onderzoek naar de religieuze ervaringen van zwarte vrouwen, en Ramsey, in haar onderzoek naar co-construeren van sociale identiteiten in groepen en gemeenschappen en de machtsasymmetrie die daarin een rol speelt, maken van het concept intersectionaliteit gebruik.

Ook in andere publicaties is er ruim aandacht voor ervaringen van *ordinary people*. In een prachtige studie brengt Claire Wolfteich de *lived experiences* van moeders, zoals deze er zelf over schrijven, in gesprek met andere, met name rooms-katholieke theologische teksten, vooral de sociale ethiek. Wolfteich ziet de 'spiritual instinct or sense of the whole Church, including the laity' (*sensus fidelium*) als een gezaghebbende bron voor katholieke theologie (Wolfteich 2017, 105). Ook verrassend is hoe zij, met womanistische denkers aan haar zijde, de feministische critici van een patriarchaal

instituut oproept om te luisteren naar de stemmen van vrouwen die hun moederschap interpreteren in termen van sacraliteit, roeping of empowerment.

Overigens zijn het niet alleen kwalitatieve onderzoeken die zich richten op theologiseren en alledaagse spiritualiteit. Een hoogtepunt in de (kwantitatieve) empirische theologie is voor mij het boek van Mark Cartledge (2017). Op meesterlijke wijze brengt hij de spiritualiteit van de Pinksterbeweging, maar ook de attitudes van individuele charismatische en Pinksterchristenen ten aanzien van bijvoorbeeld de Triniteit, in beeld. Hij ontdekt ook verbanden, bijvoorbeeld tussen regelmatige kerkgang op zondagmorgen en genezingspraktijken: 'It supports research emphasizing the role that healing rituals have within the Sunday morning worship context' (Cartledge 2017, 193). Ook socialisatie in een milieu waarin God als liefhebbende 'significant other' wordt ervaren, met wie een directe relatie mogelijk is, speelt een grote rol in de betrokkenheid in de praktijk van gebedsgenezing. Sommige passages in dit boek, tjokvol co-efficiënten en tabellen, zijn lastig en tijdrovend om te lezen, maar wie kennis neemt van de analyses en resultaten, krijgt een verdiept inzicht in de Pinksterbeweging, met haar geheel eigen spiritualiteit.

Tweede trend: ervaringen van kwetsbaarheid

De tweede trend die ik waarneem, luidt dat het in deze ervaringen vooral gaat om kwetsbaarheid. Daarbij kunnen we denken aan crisiserfaringen, ervaringen van verwonding en trauma,

maar ook om ervaringen met marginalisering, onderdrukking, onderschikking, uitbuiting en uitsluiting. Met name de ervaring van het gewond of buitengesloten zijn schept nieuwe theologische inzichten. In vrijwel ieder essay van de eerder genoemde *Reader* ligt hierop de nadruk, maar ook Wolfteich heeft in haar studie over moederschap aandacht voor het lijden en het klagen, vooral van slaven, maar ook van arme moeders, in heden en verleden ('*maternal theodicies*' en '*maternal lament*', Wolfteich 2017, 160).

Voor praktisch-theologisch onderzoek is het daarbij niet alleen nodig om waar te nemen, getuige te zijn en empathisch te begrijpen, maar ook om te verbeteren: kritiek leveren op dehumaniserende culturele en maatschappelijke ontwikkelingen, op negatieve culturele patronen, onderdrukking en onrecht én portretten bieden van *knowledge creation* en spiritualiteit in alledaagse ervaringen en in – een zeer interessant onderzoeksterrein – *popular religious practices*. Praktische theologie moet, ook door gebruik te maken van participatieve methoden als *action research* en *participatory action research*, uit zijn op bevrijding, waardigheid en het versterken van *agency*.

De aandacht voor kwetsbaarheid, verwonding en trauma, vinden we ook in het fascinerende etnografische onderzoek van Pamela Couture, dat zij in de jaren 2007-2014 in Congo uitvoerde. Als een 'denker op de achtergrond' of een, zoals zij het zelf aanduidt, '*spirit-writer*', geeft Couture een stem aan slachtoffers, maar ook aan degenen die vervuld van geloofsmoed, zorgzaamheid en grote creativiteit de veerkracht

Egon Schiele, 'Vrouwelijk naakt op de rug gezien', 1917, aquarel en potlood op papier

(*resilience*) van mensen hebben weten te versterken, zowel wanneer mensen moesten vluchten als wanneer zij ergens bescherming zochten. Couture 'vergezelt hun ziel' (Couture 2016, 18) om de 'betekenissen' die door de 78 getuigen uit Kamina in verschillende interviews gecommuniceerd worden, te 'ondersteunen'.

We horen van hun klacht én hoop, van liederen en gebeden, van rituelen en symbolen. We zien christenen op het platteland van Congo verschijnen als een *community of care* en stap voor stap, maaltijd na maaltijd, en met grote risico's, zoekend naar vrede. Het christelijk geloof én *indigenous spiritual traditions*, onder meer de toestemming van voorouders, én het onderhandelen tussen of harmoniseren van geloof en spirituele tradities, spelen hierbij een grote rol.

Vuistdik is ook de bundel essays over de respons van christelijke geloofsgemeenschappen op rampen en tragedies, en de bijbehorende trauma's, zoals deze zich voordoen in geloofsgemeenschappen of in hun directe nabijheid (Warner et al. 2020). De onderzoekers benadrukken hoe belangrijk de lokale presentie is van een geloofsgemeenschap, hoe klein ook, bij rampen. Een gemeente of parochie kan zich, zo blijkt uit vele voorbeelden, aanbieden als een zorggemeenschap die begeleiding biedt, rituelen ontwerpt en ruimte biedt voor gebed en klacht. Opvallend is ook hoe de gemeenschappen en haar leiding de teksten van Schrift en traditie bevragen en aftasten naar een nieuw betekenisvolle verbinding tussen God en het lijden.

Derde trend: de rol van lichamelijkheid

Ten derde, in deze ervaringen speelt lichamelijkheid een grote rol. Phyllis Shepard spreekt over 'grounding and expanding our knowledge in the experience of raced bodies' (Shepard, in: Miller-McLemore 2019) en Elaine Graham stelt dat lichamen 'epifanieën

van betekenis' bieden. Praktische theologie moet focussen op 'the disclosive nature of pain and suffering'. Lichamelijke ervaringen van kwetsbaarheid, verlies en pijn, kunnen een bron zijn van openbaring en daarmee van Godskennis. Lichamelijke beperkingen (*disabilities*) krijgen daarmee ook een nieuwe betekenis.

In studies van John Swinton en van Hathaway & Kishekwa ligt daarop de nadruk, al heeft de tweede publicatie vooral oog voor de consequenties voor het op een inclusieve wijze kerk-zijn en het 'benutten' van de gaven van mensen met een beperking (Hathaway & Kishekwa 2019, 140ff), terwijl de eerste fijnzinnig en fascinerend reflecteert op tijd ('mensen zijn slechts tijdelijk onbeperkt', Swinton 2016, 7), de hemel in relatie tot identiteit, de fragiele hersenen, en de beweging van inclusiviteit náár liefde, discipelschap en roeping, nadrukkelijk ook van mensen met een beperking. John Swinton heeft het laatste hoofdstuk, over rituelen als 'ingangen in de tijd van God', geschreven met vriend en collega Tonya Whaley, die traumatische hersenschade opliep met bijbehorende verandering van haar persoonlijkheid.

Vierde trend: reflexiviteit is belangrijk

De vierde trend in de hier besproken literatuur houdt in, dat reflexiviteit, de eerlijke en transparante zelfreflectie dóór de onderzoeker, belangrijk wordt geacht, ook als een remedie tegen het gevaar van wat aangeduid wordt als *epistemic violence*. Het gaat bij dit laatste om een term van Ghivatri Spivak die bijvoorbeeld

wordt uitgewerkt in het belangrijke werk van Courtney Goto, zowel in de bundel *Conundrums in Practical Theology* als in haar boek *Taking on Practical Theology* (Goto 2019). Goto stelt dat praktisch theologen, terwijl ze denken dat hun onderzoek heilzaam is, vaak blind zijn hoezeer hun academische gewoonten, maar ook hun vooronderstellingen, (nobeles en zelfs emancipatoire) doelstellingen, concepten, benaderingen en methoden, vormen van macht bevatten. Goto demonstreert dit door een uitvoerige en gedetailleerde analyse van het, binnen de praktische theologie, door velen onproblematisch geachte begrip 'context' (Goto 2018, 5). Zij is ook uiterst kritisch wanneer praktisch theologen zich positioneren als "benevolent outsiders", die het met hun expertise beter weten dan de 'natives' – in verschillende betekenissen – die zij onderzoeken (Goto 2018, 151). Goto waarschuwt ook om beschrijvingen, 'representations', niet als identiek te beschouwen met wat zij 'representeren' (Goto 2018, 166). Een voorbeeld van goed onderzoek ziet Goto in het werk van Mary McClintock Fulkerson, die liet zien hoe zij zich geïnterrupteerd wist en leerde van de mensen in haar onderzoek, en zich bewust werd van haar 'witheid' en klasse-bepaaldheid, maar Goto is kritisch ten aanzien van Fulkerson, omdat de gemeente die zij onderzocht geen rol kreeg in de analyse.

Reflexiviteit krijgt ook opvallend veel aandacht in *Invitation to Research in Practical Theology* (Bennet, Graham, Pattison & Walton 2018). Het boek volgt – met vele voorbeelden – alle fasen van en beslismomenten onderzoek, biedt een rijke schat aan onderzoeksmethoden,

maar focust ook op de onderzoeker zelf. We vinden in dit boek behulpzame lijstjes van vragen die helpen bij het kritische zelfonderzoek van de praktisch theoloog. Het gaat erom de impact van academische situering, klasse, gender, etniciteit, seksuele identiteit, cultuur, geloof en aangehangen ideologie op het zelf van de onderzoeker, en daarmee op diens onderzoek en de relaties met de onderzochte subjecten, op het spoor te komen. In deze lijn stelt Goto, dat een onderzoeker consequent 'ik' moet zeggen en zelfkritisch moet zijn naar de verborgen machtsuitoefening in het onderzoek. In haar boek neemt zij het verborgen racisme als uitgangspunt (Goto 2018, xx) en, zo laat zij zien, reflexiviteit op zich is niet voldoende, als de onderzochte subjecten niet ook zelf co-researcher worden in het onderzoek. In mijn nieuwe boek *Collaborative Practical Theology* (2020) vormt dit een rode draad, waarbij ik baat had bij de inzichten van Ruth Nichols. Deze antropologe, die etnografisch onderzoek deed in en mét Aboriginal gemeenschappen, onderscheidt een drievoudige reflexiviteit: *self-reflexivity*, *inter-personal* en *collective reflexivity*.

Vijfde trend: creatieve en participatieve onderzoeksmethoden

In de lijn van deze trend, waarin het subjectieve perspectief van de onderzoeker een centrale plek krijgt, zien we – en dat is de vijfde trend in de praktische theologie – nieuwe onderzoeksmethoden opkomen: auto-ethnografie, workshops, kunstzinnige en creatieve schrijfmethoden en *collaborative* of participatieve methoden.

Clare Wolfeich analyseert spirituele autobiografieën, maar ook brieven en levensboeken als vormen waarin moeders over hun ervaringen schrijven (Wolfeich 2017, 50).

Mark Pryce (2019) introduceert het werken met gedichten – in kleine groepen – in de permanente educatie van *clergy*; hij duidt deze groepen aan als Reflective Practice Poetry Groups (RPPG) en analyseert vervolgens, met behulp van participerende observatie, review questionnaires en semi-gestructureerde interviews binnen een *grounded theory*-benadering, hoe hun reflectie op hun praktijkervaringen door poëzie als bron te gebruiken wordt gefaciliteerd. Een RPPG, opgevat als een *reflective space*, werkt volgens een helder protocol (Pryce 2019, 61ff). Bepaalde gedichten blijken vervolgens een grotere 'generative capacity' te hebben dan andere, maar ook gedichten die in eerste instantie minder effectief leken, kunnen lang doorwerken: 'echo across days and weeks after a session' (Pryce 2019, 67).

Gedichten die deelnemers zelf uitkiezen, blijken bij te dragen aan een rijker repertoire van gedichten ten behoeve van reflectie. De dynamiek van de groep blijkt ook een rol te spelen, vaak stimulerend, soms ook blokkerend. Pryce bepleit een vorm van praktisch theologie, die oog heeft voor de evocerende macht van de taal, het potentieel van woorden en de verbeelding. In zijn boek komen ook een aantal gedichten voor die hij zelf heeft geschreven. Het zijn gedichten die teweeggebracht zijn door zijn onderzoek: 'auto-ethnographic poetry' (Pryce 2019, 35).

Literatuur

- (in LB = grotendeels besproken in Literatuurbericht, zie www.handelingen.com)
- Couture, P. (2016). *We Are Not All Victims. Local Peacebuilding in the Democratic Republic of Congo*. Münster/Zürich/Wien: LIT.
- Bennet, Z., Graham, E., Pattison, S. & Walton, H. (2018). *Invitation to Research in Practical Theology*. Abingdon, Oxon / New York, NY: Routledge.
- Bush, J.E. Jr. (2016). *Practical Theology in Church and Society*. Eugene (OR): Cascade Books (in LB).
- Cartledge, M. (2017). *Narratives and Numbers: Empirical Studies of Pentecostal and Charismatic Christianity*. Leiden: Brill.
- Dames, G. (2016). *Towards a contextual transformational practical theology for leadership education in South Africa*. Wien / Zürich: LIT-Verlag (in LB).
- Demmrich, Sarah (2016). *Religiosität und Rituale. Empirische Untersuchungen an ostdeutschen Jugendlichen*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Engemann, W. (Hrsg.). (2017). *Die Praktische Theologie Otto Haendlers. Spurensicherung eines Epochenwechsels*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt (in LB).
- Forrester, D.B. (2018). *Forrester on Christian Ethics and Practical Theology. Collected Writings on Christianity, India, and the Social Order*. Abingdon, UK / New York, NY: Ashgate (in LB).
- Goto, C.T. (2018). *Taking on Practical Theology. The Idolization of Context and the Hope of Community*. Leiden: Brill.
- Grethlein, Chr. (2018). *Christsein als Lebensform. Eine Studie zur Grundlegung der Praktischen Theologie*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Hathaway, B. & Kishkeva, F. (2019). *Included and Valued. A Practical Theology of Disability*. Carlisle: Langham.
- Kunze-Beiküfner (2017). *Kindertheologisch-sensitiver Responsivität pädagogischer Fachkräfte in Kindertagesstätten*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.
- Maher, A. (ed.) (2018). *Faith and the Political in the Post-Secular Age*. Bayswater, Vic. Australia: Coventry Press (in LB).
- Mercer, J.A. & Miller-McLemore, B.J. (2016). *Conundrums in Practical Theology*. Leiden: Brill.
- Miller-McLemore, B.J. (ed.) (2019). *The Wiley-Blackwell Reader in Practical Theology*. Hoboken, NJ / Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
- Pryce, M. (2019). *Poetry Practical Theology and Reflective Practice*. London/New York: Routledge.
- Ramsey, N. (2018). *Pastoral Theology and Care. Critical Trajectories in Theory and Practice*. Chichester, UK / Hoboken, NJ: John Wiley and Sons.

ACTUEEL

WWW.HANDELINGEN.COM

In deze coronacrisis is het niet mogelijk een actuele agenda te geven. Op de website vindt u de nodige informatie.

Op deze website kunt u ook grasduinen in eerder verschenen nummers van *Handelingen* en Literatuurberichten.

Ook kunt u er putten uit een aantal beeldmeditaties met beeld in kleur, te gebruiken als bemoediging of meditatief moment.

- Rooms, N. & Bennett, Z. (2019). *Practical Theology in Progress. Showcasing an Emerging Discipline*. London / New York: Routledge (in LB).
- Schnelle, R. (2019). *Gemeinsam autonom sein. Eine Untersuchung zu kollegiale Gruppen im Pfarrberuf*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt (in LB).
- Swinton, J. (2016). *Becoming Friends of Time. Disability, Timefulness and Gentle Discipleship*. Waco, Texas: Baylor.
- Ward, P. (2017). *Introducing Practical Theology: Mission, Ministry, and the Life of the Church*. Baker Publishing Group: Michigan.
- Warner, M., Southgate, Chr., Grosch-Miller, C.A. & Ison, H. (eds.) (2020). *Tragedies and Christian Congregations. The Practical Theology of Trauma*. Abingdon, Oxon / New York, NY: Routledge.
- Wolfteich, C.E. (2017). *Mothering, Public Leadership, and Women's Life Writing*. Leiden: Brill.

Henk (prof.dr. H.P.) de Roest is hoogleraar Praktische Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, locatie Groningen. E hpderoest@pthu.nl

Volgend nummer

2020 | 3 (SEPTEMBER)

‘Mij niet meer gezien’ Kerkverlating in perspectief

THEMAREDACTIE | HANS SCHAEFFER

Per jaar verlaten vele honderden mensen de kerk. Religieuze betrokkenheid neemt gestaag af. In 2017 gaf voor het eerst meer dan de helft van de mensen aan niet te behoren tot een godsdienstige groepering. Geïstitutionaliseerde religie staat aan het begin van de 21e eeuw onder druk. Maar wat betekent kerkverlating eigenlijk? Betekent het voor de kerk misschien iets anders dan voor de kerkverlater? Wie zijn deze kerkverlaters, en wat zouden kerken anders kunnen doen teneinde hen vast te houden?

In dit themanummer verkent een breed palet aan onderzoekers wat er rond kerkverlating in (vooral) orthodox-christelijke kerken speelt. Het nummer begint met een korte beschrijving van de feitelijke kant van kerkverlating: wat zijn cijfers en de trends? Daarna volgen interpretaties en analyses vanuit verschillende perspectieven. Vanuit het perspectief van het ‘thuisgevoel’ (Bram de Muynck), en participatie van jongeren in het kerkelijk leven (Ronelle Sonnenberg); vanuit missiologisch oogpunt (Stefan Paas) en gemeenschapsvorming in deze tijd (Annemiek de Jonge) – om niet meer te noemen – wordt het verschijnsel kerkverlating besproken en geanalyseerd. Ook wordt gepoogd te ontdekken welke handelingsaanwijzingen voor kerken er te vinden zijn.

GELOOF EN VERZET IN DE TWEEDE WERELDOORLOG

Nacht und Nebel was een speciale strafklasse die tijdens de Tweede Wereldoorlog werd ingesteld om verzetsmensen spoorloos te doen verdwijnen. Een van de kampen waar deze gevangenen terecht kwamen was Natzweiler, een kamp op een hoge berg in Frankrijk. Floris B. Bakels (1915-2000) heeft daar bijna drie volle jaren een dagboek bijgehouden, dat als basis heeft gediend voor dit boek.

€ 18,50 | ISBN: 9789401907514

Frits Slomp, een gereformeerde predikant, trok vanaf de kansel fel van leer tegen de bezetters. Toen de grond hem daardoor te heet onder de voeten werd dook hij onder, waarna hij een organisatie oprichtte die de hulp aan tienduizenden onderduikers moest coördineren.

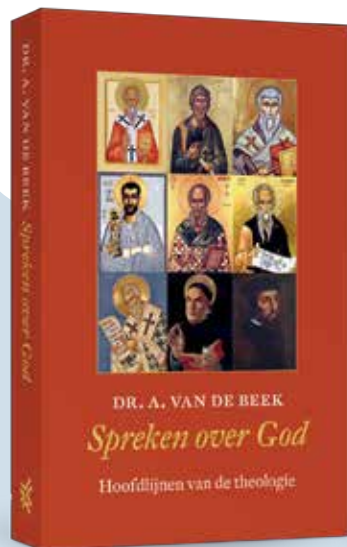
€ 20,- | E-book: € 9,99
ISBN: 9789059779389

In mei 1940 is Johannes Post één van de eersten die zich aansluit bij het verzet. Jarenlang blijft hij uit handen van de Duitsers. Totdat hij verraden wordt op 14 juli 1944, als de oorlog bijna afgelopen is.

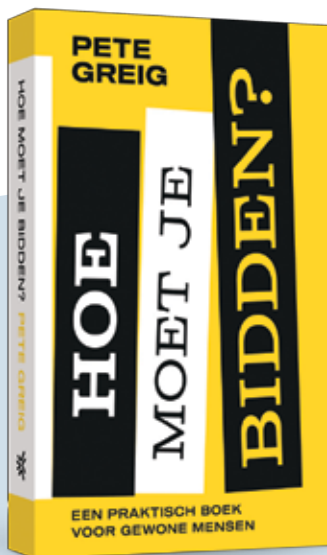
€ 18,99 | E-book: € 9,99
ISBN: 9789401912464

Nieuw verschenen bij KokBoekencentrum

Een verkorte weergave van de zesdelige serie 'Spreken over God'. Deze uitgave is bedoeld voor studenten theologie en iedereen die in theologie geïnteresseerd is.

paperback | € 22,50

Voor iedereen die al jaren bidt, maar ook voor wie wel bidden wil, maar niet weet hoe te beginnen.

paperback | € 18,99

De presentatie van een hedendaagse katholieke theologie in gesprek met denkers, wetenschappers, kunstenaars en mystici uit heden en verleden.

paperback | € 29,99

Bestel deze en andere boeken via
www.kokboekencentrum.nl

KokBoekencentrum
UITGEVERS | UTRECHT